

MARTESA E HALILIT

Kënga Martesa e Halilit iu është transmetuar Etërve françeskanë shkodranë prej rapsodit Mëhill Preka nga Curraj i Epërm, dhe është botuar në veprën Visaret e Kombit II, në vitin 1937.¹

1. Kënga

1 Lum për ty, o i lumi zot!
2 Fort po shndritë njaj diell e pak po xe'!
3 Ç'p'e merr frima rrapin e Jutbinës!
4 Borë e madhe qi ka ra,
5 Randojnë ahat për me u thye,
6 Kin çetinat vetëm kreshtat,
7 Ushtojnë lugjet prej ortiqesh,
8 Prej ortiqesh, kah po bijnë ndër gropa.
9 Janë ra vashat me gja n'lumë,
10 Kanë gjetë lumën tanë ngri akull;
11 Kanë nisë vashat me lypë krojet,
12 Kanë gjetë krojet tanë ngri hej.
13 Ça kanë qitun e kanë thanë?
14 - Kur t'bajë Zoti me e lirue,
15 Gjaja e gjallë, druem, ka mbarue!
16 Po, zot, ç'janë njata shtegtarë,
17 Veshë e mbathë porsi zotnij?
18 Mos janë nisë trimat për me çetue,
19 Qi ata qafat kurr s'mund i kalojnë!
20 Ka qitë Jera edhe u ka thanë:
21 - O nuk janë, jo, krushq darsmorë,
22 Se ata paresh ranë n'lumë;
23 Ka dalë Muji me kreshnikë,
24 A thue ndeshet m'ndoi gja malit!
25 T'kjoshim falë, o i madhi zot,
26 Sa shpejt diellin ma xu reja!
27 Shpejt ma endi 'i pëlhurë t'gjanë e t'gjatë!
28 E i ka veshun majet rreth e rrokull,
29 Qi, kur janë kapë trimat tu lumi,
30 Kaq përzi i ka frima plajm e re,

¹ Palaj B., Kurti D. Visaret e Kombit II. Tiranë : Shtypshkronja Nikaj, 1937, fq 23-41.

31 Askurnnja shoshojnë trimat s'p'e njofin.
32 In ngri trimat me sharrue,
33 Por n'breg t'lumit - kulla e Mujit,
34 T'tanë për darkë Muji i ka ndalë.
35 Kqyr shka bani Gjeto Basho Muji!
36 E ka vu një barrë dru t'vogël n'zjarm,
37 Treqind vetë priherë m'u xe,
38 Atherë trimi u ka avit bucelat,
39 Atherë trimi u ka avitë fuçijat.
40 In bucelat plot raki,
41 In fuçijat plot me venë.
42 Sa shpejt frima burrave u ka ardhë!
43 Sa shpejt gjaku trimave po u xehet!
44 Kanë marrë llafin e po llafiten,
45 Kanë marrë gazin e po gazmojnë,
46 Kanë nisë trimat Mujin p'e pëvetin:
47 - N'votër tande kem' qillue,
48 Mos na ki randë për një fjalë!
49 Pash një zot, Mujë, qi t'ka dhanë,
50 Qysh Halilin s'e martove?
51 Janë martue krejt moca e tij,
52 Djelm e çika Zotynë u ka falë,
53 Djelt e tyne n'lojë t'tanë janë dalë.
54 A t'u dhimtën paret për me i dhanë?
55 A t'u dhimten darsmat për me i ba?
56 Tutna djalin dikush po na rre.
57 Shpesh e shpesh po bje' n'Kotorre t'reja,
58 Rob të gjallë djalin p'e xanë.
59 Le' konakun, Mujë, qi s'po ta fikin,
60 Ma zi fisin, Mujë, po na koritin.
61 As be m'Zotin trimi nuk ka ba.
62 - Faqebardhë, more shokë, ju kjoshi,
63 Se mirë hallin po ma diki, burra!
64 Mana paret s'm'u kanë dhimët me i dhanun!
65 Mana, darsmat s'm'u kanë dhimët me i bamun!
66 Ju t'pavllazën, shokë, s'kini qillue,
67 Kuj po i dhimen darsmat për vlla t'vet?
68 Ky edhe s'asht, or burra, cub flligshtish,
69 Mirë e njihni, se a daji trimnish.
70 Qi për n'dashtë me m'pru marren te shpija,
71 He, ktij Zoti i shkimët hisen e diellit!
72 E n'pastë menden me na koritë fisin,
73 Gjujma, re, qetash me kokërr rreje!
74 Zirma tokë, përjashta n'natë të vorrit!

75 At be m'Zotin djali por ka ba:
76 - Kah kam vlla e kah kam motër,
77 Deksha para, n'u martosha!
78 Se gjithë grat e Krahinës, ku janë,
79 Se gjithë vashat e Jutbinës, ku janë,
80 Bash si motra qi po m'duken.
81 Dheu m'ka mlue e fat s'i qita vedit,
82 Po s'e mora Tanushën e krajlit.
83 E un Tanushën vetë e ko' pa,
84 Kur kem' pasë besë me Krajli.
85 Gja ma t'mirë s'shef njeri nën ket diell!
86 Vetulla e saj ndrejt si fiskaja,
87 Shteku i ballit si shteku i malit,
88 Kur merr hana me pranue,
89 Syni i saj si kokrra e qershisë,
90 E ka qerpikun si krahi dallndyshës,
91 Ftyra e saj si kuqet molla n'degë,
92 Hunda ndrejt si kalemi i Tushës,
93 Goja e vogël si lula qi shpërthen,
94 Dhamët e bardhë si gurzit e lumit,
95 Fill mbas shiut kur po i shndritë dielli,
96 Qafa e saj si qafa e pllumbit,
97 Shtati i saj si 'i shtat çetinet,
98 Misht e dorës porsi rremi i shemshirit.
99 Atherë djali ma s'a pritë pa folë.
100 Dorën gojës Muji ja ka vndue,
101 Aq ma tepër djali a pezmatue.
102 - Prapou, Mujë, se m'ka ardhë dita e dekës!
103 - Rend me rend, Mujo, po flasim,
104 Ka britë t'madhe plaku Basho Jona.
105 - S'e kam lanë, or shokë, për mik, pse s'gjeta,
106 S'e kam lanë për pare, pse nuk pata,
107 S'e kam lanë për vashë, pse nu' mund hasa,
108 Veç s'kam dashtë vetë m'u martue!
109 - Pa ndigjo, more ti djalë,
110 Ka folë plaku Osman Aga,
111 Ditë e madhe nesër ka qillue,
112 Tridhetë agë kanë me u bashkue,
113 Tridhetë vasha t'i kanë pru,
114 Njat ma t'mirën ke me e zgjedhë,
115 Tridhetë agë për hajr ta bajmë!
116 S'p'e len djali plakun ma me folë.
117 - Zoti u vraftë, more agët e Jutbinës!
118 Po ku a ndie n'mjet tokës e t'qiellës,

119 Se muer vllau motrën e vet?
120 Qi tanë bijat e Krahinës ku janë,
121 Tanë si motra qi po m' duken.
122 Nji be t' madhe qi kam ba,
123 Nji be t' madhe n' emën t' Zotit,
124 Njatij t' lumit qi vran e kthiell,
125 Rendon tokë e rendon qiell,
126 Qi, ja martohem me gur e dhe,
127 Ja e kam marrë Tanushën e Krajlit.
128 E a ndigjuet, ju agët e Jutbinës?
129 Ndeja kuk si natën e vorrit
130 E n' Krahinë cok s' u martova!
131 Por n' qafë m' paçi, mori bjeshkët e nalta,
132 Kurrku' 'i shtek qi nuk ma lat,
133 Për me dalun deri n' at Krajli!
134 Kjeçë tuj e ba një hjeksi t' vogël,
135 T' mjujshe detit me i pri der' ndër qafa,
136 Me ma dejë krejt ata borë,
137 Sall sa t' dal me qitë kunorë,
138 Qaq fort gazin shokët qi po ma vdojnë,
139 Ma kanë ngjitë "taraku i Kotorrit"
140 E frima e gjallë s' u lanka peng për log!
141 Sa mirë nama bjeshkët m' i paska gjue!
142 Sa shpejt deti djaln ka ndigjue!
143 E e ka çue një frimë të fortë,
144 E e ka çue një frimë të xetë,
145 E e ka lëshue krejt ren e zezë.
146 Binë ortiqet nëpër gropa,
147 Ushtojnë malet si prej motit.
148 Por tri dit e ma s' ka ngjatë,
149 A shkri bora e ka ra n' lume.
150 Por tri javë e ma s' ka ngjatë,
151 Shka e ka ba luma ata t' bardhë?
152 T' bardhët e bjeshkëve krejt e ka mbytë n' det!
153 Lum për ty, o i madhi zot,
154 Ç' po këndojnë bylbylat n' mal!
155 Ç' po lodrojnë fmija npër fushë!
156 - Shpejt me dalë te tbani,
157 Se ka shpërthye ahi!
158 Atherë djali Mujit i ka thanë:
159 - Qetash gjogun, Mujë, ti me ma dhanë!
160 Aspak gjogun Muji s' ja ka dhanë.
161 Gjogut t' vet në shpinë i ka ra
162 Edhe a nisë Tanushën për me marrë.

163 Kur ka ba Muji m'u dredhë,
 164 Mirë po i flet nana e motnueme:
 165 - Po ti ç'bane, more bir,
 166 Gjogun djalit qi s'ja dhae?
 167 Rrezik djali me ba me e pasë
 168 E n'Krajli gja me ta gjetë,
 169 Sa t'jesh gjallë djalit ja kujton!
 170 Sa shpejt Muji kenka dredhë!
 171 - Ndal, Halil, djalit i ka thanë.
 172 Gjogun e vet Muji ja ka dhanë
 173 E 'i msim t'mirë qi ja ka dhanë:
 174 - Udha e mbarë të kjoftë tash, more vlla!
 175 N'megje t'krajlive kur t'bajsh për me dalë,
 176 Kurrkund kryet gjogut mos me ja ndalë,
 177 Gjogu t'çon te Vuke Harambashi.
 178 Probatin Vukën vetë e kam pas,
 179 "Falëmeshndet Muji, thuej, t'ka çue;
 180 Për një punë, ti vllath, sot me m'ndimue,
 181 Me m'ndimue me grosh e me shpatë,
 182 Me m'ndimue Tanushën për me e marrë!"
 183 Atherë djali i ka kcyë gjogut n'shpinë.
 184 - T'mirë u pashim, Muji i ka thanë.
 185 Ka marrë dromin për Krajli,
 186 Dy herë djalit kurrkush s'e ka pa.
 187 Kalojnë male e kalojnë lugje,
 188 Kalojnë breshtë e kalojnë ashtë,
 189 Kalojnë dit e kalojnë net,
 190 N'rob t'Zotit kurrkund s'hasin.
 191 Po thotë dielli:"A ndorja e eme!"
 192 Ka thanë hana:"A ndorja e eme!"
 193 Kanë thanë orët:"A ndorja e jonë!"
 194 Zot, a flet dhija në mal?
 195 Paska folë dhija në mal!
 196 Ça ka qitun e ka thanë?
 197 - Sa t'bajë dritë ka ndoren dielli,
 198 T'errmen natë, ka ndoren hana,
 199 Armët e brezit ja rue zana!
 200 Fort Halili m'asht frigue.
 201 - Ç'asht ky za, - zot, nëpër çeta?
 202 P'a thue flasin dhitë e malit?
 203 - Mos gabo, se s'jem' dhi malit,
 204 Se na jem' tri dhi prej shkamt,
 205 Qi rrijmë bashkë me zana!
 206 Sa mirë djali u ka përgjegjë:

207 - Mirë p'e di se a logu i zanave
 208 E fjalës suej un nuk i luej!
 209 Syni i jem me ndore t'diellit,
 210 Kamba e eme ndorja e hanës,
 211 Erzi i armve ndorja e zanës,
 212 Dekë e eme me orë çue!
 213 Kur ka dalë n'bjeshkën ma t'naltën,
 214 Na e ka pa 'i lum t'gjanë e t'gjatë,
 215 I gjatë ishte det e n'det,
 216 Andej lumet veç e lpe.
 217 Ka ba gjogut me i dhanë uj,
 218 Tre pash gjogu a dredhë përmbapa.
 219 Paka 'i njeri për buzë shkami.
 220 Sa mirë ora p'e pëvetë:
 221 - Kah je nisë, djalo, me shkue?
 222 Ndejshtëm djali fort qi po i përgjegjë:
 223 - Për Krajli 'i herë jam drejtue,
 224 Der tu Vuku i Harambashit!
 225 Fort ka qeshë ajo ora e malit!
 226 Kërkund djali s'po kujtohet,
 227 Ç'asht aj njeri, qi po i flet.
 228 Sa mirë ora e paska msue!
 229 - Pa mba vesh, or djalë i ri,
 230 P'e di mirë, pse kah je dalë,
 231 Se t'kam pa ndër Lugje t'verdha,
 232 Se t'kam dashtë si sytë e ballit,
 233 T'kam ruejtë natën, t'kam ruejtë ditën,
 234 M'ke pas hije për mbas trupit.
 235 Aty Vukën ti s'e gje',
 236 Aj kah mat a dyndë Krajlijet;
 237 Por avitu 'i herë prej mejet!
 238 A p'e shef qat lumë të gjanë?
 239 Atje i thonë"Te lumi i Tunës".
 240 Ndale synin n'at breg lumit,
 241 Merr teposhtë der' tu hijet!
 242 A po i shef do çadra t'bardha?
 243 N'mejdis t'tyne 'i shatorr t'kuq?
 244 Frenin gjogut mos m'ja ndalë,
 245 Fill t'ka çue te e bija e krajlit!
 246 Ora a shdukë e hupë në mal,
 247 Djali a shdukë e ra në fushë.
 248 A varë dielli me pranue.
 249 Qatherë dita m'konka errë.
 250 Lum për ty, o i lumi zot,

251 Ke falë ditën me punue,
 252 Ka falë natën me pushue!
 253 - Ça ka hana, qi s'po del?
 254 Kanë pëvetë bylbylat malit.
 255 - Pritni pak, more zojt e malit,
 256 Ju me kndue, tjetër punë s'keni,
 257 Hana sande ka ndollë xanë,
 258 Ka një ndore me përcjellë!
 259 Ka përgjegjë dhija në shkam.
 260 Qatherë djali sa kish ra n'breg t'lumit.
 261 Ka lidhë gjogun mbrendë n'nji imshhtë,
 262 Imshhta ishte tanë ahishtë,
 263 Vetë shatorret ndër muzg t'natës po i lypë.
 264 Kur ka mrrijtë te çadra e kuqe,
 265 Qatherë djali por ka ngulë,
 266 Ka xanë vend përmbas një lisit;
 267 Rrajët e lisit shpërda n'lumë.
 268 Sa fort djali po mërzhitet!
 269 Ça ka qitun e ka thanë?
 270 - Po si s'erdh kurr kjo mesnatë?
 271 Kur ka falë zotyn mesnatën,
 272 Sa urtisht djali qi p'e mësyn!
 273 Ma ka xjerrë thikën ma t'preftën,
 274 Kambadoras asht avitë
 275 Edhe e pritka një copë shatorr.
 276 Ka ba dorë mbrendë me shti,
 277 Aty djali ka gabue,
 278 Se aty dora ndeshë n'ball t'njerit,
 279 Njeri ishte e bija e krajlit.
 280 Ka lshue vasha një brimë t'keqe
 281 Edhe ndejë a çue prej tremet.
 282 Treqind çika pr 'i fjalë janë mbledhë.
 283 Ç'kje kjo britmë Tanushës po i thonë,
 284 Qi kso vigme kurr s'ke ba?
 285 Sa butë vasha u ka përgjegjun çikavet!
 286 Shkoni e bini, mori shoqe,
 287 Si lugat dishka m'u shti
 288 E prej tremet gjumi m'duel!
 289 Meiherë çikat kenkan shkepë,
 290 Meiherë vasha a ulë me ra
 291 E 'i unazë n'tokë rrotullohet.
 292 Shpejt e çon Tanusha toket.
 293 Kur ka pa ftyrën e djalit:
 294 - Po ket ftyrë, zot, ku e kam pa,

295 Qi po m'giet me t'Halilit?!
 296 Tjetër djali s'asht durue:
 297 - Zoti t'vraftë, Tanushës po i thotë,
 298 Po a je nieri qi ke besë?
 299 - T'thashin krahët, more djalë i ri,
 300 Sa fort fell qi paske hi
 301 Treqind shpirtna n'trup me i pasë,
 302 Kurnja drita s'ta ka xanë.
 303 Hajde mbrendë, kopil, po i thotë,
 304 Se ja desim t'dy përnjiherë,
 305 Ja kem' pshtue t'dy përnjiherë.
 306 Sa mirë djali nuk po ngutet!
 307 - Ndal nji herë, çikës i ka thanë.
 308 E t'm'ka nxjerrë shpatën prej millit.
 309 Ka xënë priten n'shtek t'shatorrit,
 310 Ka lshue synin rreth oborrit,
 311 Rob i gjallë asajt nuk shifet.
 312 Atherë djali mbrendë ka hi.
 313 E ka marrë vasha për doret,
 314 Shpejt e shpejt te 'i odë i prin.
 315 Oda ishte mbushë me pajë.
 316 Tu 'i kanë zgjedhë 'i parë petka ma t'mirat.
 317 T'gjithë ngri n'ari si kokan kanë
 318 E Halilit para ja ka shtrue.
 319 - Çou, Halil, shpejto m'u veshë,
 320 Se me t'xanë drita qysh je,
 321 T'dyvet krajli veç na pret!
 322 Krejt si çikë djali po dan.
 323 Ka nisë drita me lbardhë terrin,
 324 Marrtas dielli kenka çue.
 325 Zot, ç'po bajnë çikat e krajlit,
 326 Qi kaq heret kenkan çue?
 327 Po ngarkojnë lesh sa ku munden,
 328 Për me ra deri n'at lumë;
 329 Po shpërndahen gurve t'lumit,
 330 Gurve t'lumit, kah po lajnë,
 331 Herë po lajnë, herë po këndojnë.
 332 Del Tanusha n'at breg lumit,
 333 Vetë e dyta gisht për gisht,
 334 Vend po xanë te gurt e lumit.
 335 Kanë qitë çikat e e kanë pvetë:
 336 - Amanet, mori e bukra e dheut,
 337 Po kjo vashë n'dorë qysh t'ka ra,
 338 Qi ne pahin krejt na paska marrë?!

339 Syni i saj si syni i zanës,
340 Balli i saj si balli i hanës,
341 Shtati i saj porsi hala n'bjeshkë,
342 Kurrkund shoqen nën ket diell s'e paska!
343 - Zoti u vraftë, mori treqind çika,
344 Gja e pashoqe s'asht n'ket jetë.
345 Fukare, e mjera ka qillue,
346 E ka xanë Pasha i Dumlikës,
347 Por kjo pajë s'ka ku me marrë,
348 Baba deké e kalbë nën dhe,
349 Nana mbetë rrugash mbi dhe,
350 Ja ka msy kullën tatës krajl,
351 A s'a send ndoi pare me ja falë.
352 Por ju lani, u pastë Tanusha,
353 Lani lesh e mos u tallni!
354 Askurnja ma s'po e pëvetë,
355 Por po lajnë lesh gurve t'lumit,
356 Kush po lan e kush po kjan prej dhimet.
357 Lum për ty, o i lumi zot,
358 Se ç'do t'bahë krajlica n'at Kotorr!
359 'I andërr t'vshtirë e paska pa,
360 Paka n'andërr një tufë berresh,
361 Tufa ishte treqind delesh,
362 N'mjedis t'tufës një uk të zi,
363 Uk i zi si 'i dash galan.
364 Tremshem grueja konka çue,
365 Fill tu krajli konka shkue:
366 - Çou, bre krajl, ty Zoti të vraftë,
367 Se një çikë Zoti t'ka falë,
368 Tjetër djalë n'votër nuk ke
369 E qe 'i motmot me sy nuk e ke pa.
370 Hypi gjogut, ku t'jet ma i shpejti,
371 Se 'i andër t'vshtirë sontë kam pa.
372 - Hajre kjoftë, i britka krajli.
373 - Se ishte çue një uk Jutbinet
374 E treqind çikat i kish përda.
375 Meiherë krajli asht mërthye,
376 Mirë e shtërngon dorinë e mejdanit,
377 Mirë shtërngohet me hekurat e shtatit.
378 Ka marrë rrugën, qi çon te bregu i Tunës.
379 Treqind çika qi po i njehë,
380 Një ma tepër qi po i del,
381 Ajo ma e bukura qi m'ishte ndër shoqe.
382 - Oj Tanushë, lum baba, i ka thanë,

383 Po kjo çikë n'dorë kah t'ka ra,
384 Qi n'dynje shoqen s'e paska?
385 - Fukare e ngrata ka qillue,
386 Tata dekë e nana mbetë rrugash,
387 E ka xanë Pasha i Dumlikës
388 E pa pajë, qyqja ka ndodhë,
389 Fill ka ardhë e ka msy ty,
390 A s'a send ndoi pare me ja falë!
391 Sa mirë krajli asht pshtjellue!
392 Tash po nisna për Kotorre t'reja,
393 Ti me vedi çikën ke me e marrë!
394 Ka dhanë emër krajli me bujri:
395 - Treqind çikat me u shtërngue!
396 Shpejt meqaret i kanë ngarkue,
397 Për Kotorr tek janë fillue.
398 Asht Tanusha n't'mramin rresht
399 Me Halilin gisht për gisht,
400 Djali m'gjog, vasha n'dori,
401 Mirë ushtriya qi po i rue.
402 Kërkund giasë s'po i shofin për me hikun.
403 Mbas tri ditsh e mbas tri netsh,
404 A kapë çeta te Kotorret e reja,
405 Treqind çika janë shkepë ndër koniqe,
406 E ka zgjedhë Tanusha 'i kullë ma t'mirën,
407 N'breg të detit, përmbi 'i shkam,
408 Dymdhetë ketesh kulla e naltë,
409 Kërkund shoqen nuk e kishte.
410 Treqind hapash kulla e gjanë,
411 Të tana ballet guri s'lmue,
412 Anash krejt guri s'latue,
413 Latue shkami prej mermerit.
414 Aty gurrat me u flladitë,
415 Aty kopshti me u mahitë,
416 Aty velat me velzue,
417 Me velzue për shpinë të detit.
418 Kur po hin njeri n'at kullë,
419 Me kujtue se ka ndrrue jetë.
420 Me Halilin mrendë kanë hi,
421 Paskan ndejë tri dit e net,
422 As kanë hangër, as kanë pi.
423 - Qysh ja bajmë me kthye n'Jutbinë?
424 Sa mirë vasha asht kujtue!
425 - Me i dhanë gjogut shpinë e detit.
426 Na po himë m'nji barkë me rrema,

427 Na po himë m'nji barkë me vela;
 428 Ti vozit, un drejto velat!
 429 Na çon Zoti 'i freski t'hollë,
 430 Na i shtyn velat për Krahinë,
 431 Aty n'breg gjogu na pret,
 432 Se un drue nanës me i kallxue!
 433 I kanë dhanë gjogut shpinën e detit.
 434 Por ç'ka ba shkina e Kotorrit?
 435 Kish pa gjogun mjedis valës detit,
 436 Fill te krajli kenka shkue.
 437 - Zoti t'vraftë, krajlit i ka thanë,
 438 Tash tri dit çika n'Kotorr a ardhë
 439 E as un as ti me sy s'e kemi pa!
 440 - Hajt sa t'duesh, për n'daç me e pa,
 441 Se mue ngaeja kurkund sot s'ma qet!
 442 Sa fort shpejt krajlica gadi a ba!
 443 E ka marrë rrugën e bregut t'detit
 444 Për me shkue te kulla e bukur,
 445 Aty m'gjeka kullën xanë.
 446 Sa mirë zanin, shkina, e ka t'hollue!
 447 - Oj Tanushë, lum nana, m'i ka thirrë,
 448 Çilma derën 'i herë synin ta shof,
 449 Se malli i yt a kah m'çon n'tjetër jetë!
 450 A dridhë çika për mbas deret.
 451 - Po si m'thue, Halil, me ba?
 452 - Çilja derën, n'bafti t'Zotit!
 453 Kurkund zemra s'i ban me shdry derën.
 454 Sa shpejt n'mend i ra çikës edhe 'i fjalë!
 455 Pa ndigjo, lum nana, i thotë,
 456 Po qysh t'dal, e mjera, derën me ta çilë,
 457 Me ket dergjë, qi shtatin ma ka kputë!
 458 - Hajt, moj bi, lum nana, i thotë,
 459 Vetë, t'pastë lokja, e re qi kam kanë
 460 E qaso dergje shumherë qi m'ka ra;
 461 Por po t'ap besën e Zotit,
 462 Se ty dergjen nana ta ka shndoshë.
 463 Por çilm derën e mos m'len me pritë,
 464 Se ti nanën nanë ke për ta pasë!
 465 A rrejtë bija e zemra hiç s'po i rre,
 466 N'bahti t'Zotit, tek ka ra për shkallësh,
 467 Aspak penin doret s'e ka hjekun,
 468 Aspak velin m'anesh s'e ka tretun
 469 Edhe derën nanës ja paska çilun.
 470 Po, por nana s'ish kenë nanë,

471 Ish kenë bishë qi hate drangujt.
 472 Kur ka pa shkina Sokol Halilin,
 473 A dredhë mrapsht si dredhet gjarpni.
 474 - Zoti t'vraftë, moj bi, si t'paska vra!
 475 P'a me cuba kullen e ke mbushë?
 476 Edhe derën e ka shkrepë,
 477 Fill tu krajli tek a shkue.
 478 - Ke mbame, Krajli Kapedane!
 479 T'kanë ardhë cubat e Jutbinës
 480 E ty kullat t'i kanë zaptue,
 481 Erzin marrë, çikat shnjertzue!
 482 - T'u thaftë goja! Ç'je kah thue?
 483 Ka britë t'madhe Shkjau i Kotorrit
 484 Edhe ftyra zjarm i paska marrun.
 485 Shpejt konka shterngue
 486 E e rrethueka krejt bregun e detit
 487 E e ka msye kullën e shkamit.
 488 - Hiç s'po i nepet djalit me qindrue.
 489 T'dy për krahit krajli i ka kapun.
 490 - Si m'shnjertzove kshtu, Tanushë, mjerë baba!
 491 Qysh me ndejë me cuba të Jutbinës?
 492 N'burgje t'fella Halilin e ka ndry,
 493 Rrugën e madhe Tanushës ja ka dhanë.
 494 Qetash udha e marë t'kjoftë, mori bi,
 495 Se kto janë rrugat, qi ke dashtë me marrë!
 496 E ruej se e msy tjetër derën e shpisë,
 497 Se babës e vedit ja ke mbyllë me ferrë!
 498 Qatherë vajin ka marrë çika e rrugën,
 499 Ka marrë gjamën e fort po gjamon,
 500 Krejt e mjeron rrugën, kah po shkon.
 501 Kanë dalë gjindja me veshtrue ata vaj,
 502 As me iu avitë kurrkush nuk po guxon,
 503 Kaq rojë t'madhe krajli i kishte vu.
 504 Kur ka mrrijtë te kryet e Kotorrit,
 505 Mirë p'e ndalë Jovani e p'e pvetë.
 506 - Ç'a kta vaj, Tanushë, lum motra, i thotë,
 507 Se kso britmet kurr nuk kemi ndi!
 508 Ktheu njëherë e t'himë mbrendë në shpi,
 509 Ty dishka po deshtka sot me t'gjetë!
 510 - S'ke pse mton, Jovan, për me dredhue,
 511 Rob kanë xanë Halilin e Mujit
 512 E mue rrugat tata m'i ka dhanë,
 513 Ma për t'gjallë te shpija mos me kthye!
 514 - Po ty, bi, hjeksinë kush ta ka ba?

515 - At mos pritsha, Jovan, me kanë!
516 Nana qi m'paditi.
517 Por amanet, Jovan, ta paça lanë,
518 Nji fjalë Mujit tu dera me ja çue,
519 Qi me i ra mbrapa Halilit sa ma parë,
520 Ndryshej djali n'burgje t'u ka kalbë!
521 Mirë Jovani e ka drejtue:
522 - Unë Mujit shtek as gjurmë s'i di,
523 Por e ka ksajt nji bij Krahinet,
524 E ka kullën shi në krye t'Kotorrit,
525 Derën e re, t'ndreqme sivjet.
526 Fill tu dera Jovani e ka përcjellë
527 E tu dera gruen e paskan hasë,
528 Kah po kthete me bulirë prej kronit.
529 - Shka t'ka gjetë, Tanushë-motra?
530 - Mue m'ka gjetë shka mos t'gjetët kushi:
531 Tata rrugat m'i ka dhanë,
532 Derën e shpisë ma mos me e msye,
533 Rob m'kanë xanë at Halilin e Mujit;
534 Tutem, djali ka sharrue,
535 Po s'erdh Muji për me e pshtue.
536 Grue prej fisit qi kish kanë.
537 Sa meiherë ja shndoshka zemrën:
538 - Qi n'kjoftë Muji i gjallë e për të gjallë,
539 Sot tri dit t'ka pri me qitë kunorë.
540 E ka gjetë nji njeri beset,
541 Meiherë Mujit natën ja ka nisun.
542 N'nesret nadje djali a kapë tu kulla,
543 Nji kah nji krejt punët ja kallxon Mujit.
544 T'madhe burri paska nisë me qeshë:
545 - A t'kam thanë, taraku i Kotorrit,
546 Se Kotorret kanë me ta hangër kryet!
547 Mos me m'ardhë marrja e Jutbinës,
548 Tybe n'Zotin kambën nuk e luejta!
549 A dalë trimi në beden t'kullës,
550 Me 'i kushtrim ka thirrë Jutbinë e Krahinë:
551 - Për nji punë, qi sot ka ndodhë,
552 "Kushtrim, djalë, për me çetue!"
553 Meiherë trimat kenkan mbledhë.
554 - Hajre, Mujë, kanë qitë agët e kanë thanë.
555 - S'kam shka u thom, more agët e mij,
556 Veç m'koriti Sokole Halili!
557 E kanë xanë mbrendë në Kotorre t'reja,
558 Qi tybe n'Zotin mbrapa n'i bie,

559 Mos me m'ardhë marrja e Jutbinës!
560 Me u shtërngue, burra, si t'mundi,
561 Se dita e dekës ma e vshtirë ndryshej nuk vjen!
562 Treqind agët mirë janë shtërngue,
563 Kanë ba ashtat trimat me ushtue,
564 Kanë ba lumet trimat m'u turbllue,
565 Kanë ba gjogat trimat me flurue
566 E t'janë kapë te Kotorret e reja.
567 N'shevarinë t'detit kur kanë ra,
568 Npër ranë t'detit Muji i ka shpërda:
569 - Ver me gojë mos guxo kush me ba!
570 Sa mirë agët janë mshehë e t'gjith pa za po rrijnë
571 Të lumët na për Zotin t'lumin,
572 Se shum njeri kenka mbledhë
573 Ndër ato Kotorre t'reja!
574 Me kushtrim krajli i ka thirrë,
575 Tanë Kotorri tu kisha janë ra.
576 Ditë e dielle si m'kish qillue,
577 N'mjedis t'logut një djalë i ri,
578 Hekrat duersh, bugagitë kambësh,
579 Aj asht Halil Aga i zi,
580 Mbarë Kotorret me ta qi po qeshen.
581 Mbet e i foli Krajle Kapedani:
582 - A p'e shef, Halil, dekën me sy?
583 Kurr ma ngusht, Halil, a thue, je kanë?
584 Sa kuvend burrash djali paska shtrue:
585 - Pa nigjo, more Krajle Kapedane!
586 S'a ngusht njeri deri n'ditë të dekës,
587 Dekë vjen mbas mikut t'pre,
588 Dekë vjen mbas besës s'thyeme,
589 A 'i kue bukë mos t'kesh për mik.
590 Sa ma ngusht, krajli, qi ka kanë,
591 Qaq ma lirë Zoti ma ka ba!
592 - Fjaln e mbrame, n'e paç, për me folë,
593 Se ty jeta m'njat hu t'u ka sosë!
594 - Zoti t'vraftë, bre Krajle Kapedani,
595 Se Zoti e di, për ka e ke ngulë at hu!
596 Pesë dekika liri për me m'dhanë!
597 Tjetër t'mirë ne t'parët nu' na kanë lanë,
598 Kurrnja nesh veç mos me dekë në t'shtrueme,
599 Por me shpata m'u pre tuj këndue.
600 Sa burrisht krajli e ka çue!
601 - Gjithë sa t'duesh, Halil, me këndue!
602 Edhe duert mirë ja shpengojnë,

603 Ja kanë dhanë lahutën n' dorë.
604 Kurkush djalit vesht s'und e ka marrë,
605 Krejt p'e kndon kangën n' gjuhë të parve:
606 "E kshtu drita e mbrame m'paska ardhun - o!
607 Dielli xanë e majet xanë!
608 Ku e latë ndoren, more diell?
609 Ku e ke ndoren, mori zanë?
610 P'a kjo a besa, qi m'patët dhanë?
611 A po m'gjegjesh, more diell?
612 Pash njat dritë, qi t'flakron n'ballë,
613 Amanet ta paça lanë,
614 Amanet për t'mramen herë!
615 Kërkoe bjeshkën krep e m'krep,
616 Kërkoi mризet gjithku janë,
617 Ndezi ashtat anemanë,
618 Zirjau gjumin orve n'mal,
619 Zanës s'madhe falëmeshndet,
620 Thuej: "Halili qetash mbet!"
621 Ka flurue një zog prej malit,
622 U ndal Zogu n'degë të një ahit.
623 - Amanet, more zogu i malit,
624 A ke flatra me flutruet?
625 Pash njat degë, ku rri pushue,
626 Falëmeshndet Gjeto Basho Mujit!
627 E ate gjumi n'e pastë xanë,
628 Kurr kryet shndosh-o mos e çoftë!
629 Për n'kjoftë bjeshkve kah çeton,
630 Kurr te shpija shndosh mos voftë!
631 E për n'kjoftë kund ksaj tuj ndi,
632 Kurr ma ngusht vedin s'e di!
633 Qaty Muji për fushë a dalë
634 E e ka ha një piskamë t'madhe,
635 Janë shemë kullat der' n'themele!
636 E t'a trandun deti me hi mbrendë,
637 Kanë gjimue malet, si për mot t'lig,
638 Kurrnja trimat nuk p'e lanë me hikë.
639 Luftë e rrebtë aty qi po bahet,
640 Me dhambë trimat duen shoshojnë me shkye,
641 Me dhambë gjogat duen shoshojnë me marrë.
642 Notojnë kurmat fellë në det,
643 Notojnë trupat nëpër gjak,
644 Hiç s'po lodhet Gjeto Basho Muji.
645 Sa fellë trimi m'paska hi!
646 - Ruej, bre Mujë, se krajlit po ma çartë,

647 Fort ka britun Sokole Halili,
 648 Zgidhmi kush prangat prej dore,
 649 Se kam ba be n't'lumin zot,
 650 Qe ky hu shpirtin me ja marrë!
 651 Muji djalit e ka shpengue.
 652 A turrë djali si i tërbue,
 653 Gjallë me dorë krajlit ka xanë,
 654 Me shpinë n'hu diti i mbaroi.
 655 Qatherë burrat kanë rrokë unat,
 656 Shpejt qyteti ka marrë zjarr,
 657 Ka marrë zjarr krejt n'fund e n'maje.
 658 Sa fort Muji m'asht tërbue!
 659 Aspak dhimbë trimi s'po ka,
 660 As për kulla qi rrenohen,
 661 As për t'dekun qi shkrumohen,
 662 As për fmij mbrendë kah po digjen.
 663 Tri herë dielli ka pranue,
 664 Tri herë hana ka ague,
 665 Kurkund zjarmi me pushue.
 666 Kur ka ba trimi me dredhë,
 667 Kenka sjellë prej Kotorresh t'reja:
 668 - A po ndieni, mori troje të rrenueme?
 669 Drumi i juej për tokë ë det.
 670 Kushdo t'pvesë për tokë e det:
 671 "Po pse krajli u ka lanë shkret?"
 672 Trathtoi binë, thoni, nana e vet!
 673 Ka nxjerrë Mujin vllan e vet!
 674 Muer Halili 'i vashë mbetë shkret!

2. Zanafilla

Kërkimi mbi këtë pjesë të vyer të epikës shqiptare nisi me dallimin se emri i gjeneralit Germanus Anici është i afërt fonetikusht me emra dhe patronime paraardhësish mitikë dhe heronjsh këngësh epike, madje ai i lidh së bashku ndërkohë që afërsitë mes tyre janë përndryshe të pashpjegueshme. Njëkohësisht emri dhe historia e gruas së tij, Matasuntës (Mathasuenta)² korrespondojnë me informacionet më të përgjithshme të transmetuara mbi heroinën Tanushë të traditës shqiptaro-sllave.

Germanusi është i vetmi prej familjes së Justinit, që ka pasur pasardhës mashkullorë dhe trashëgimtarët e tij të shumtë - në brezin e parë mjaft të lidhur me provincën e Ilirikut - mund

² Për më shumë mbi historinë e Matasuntës, shih në: Martindale J. R., et al. The prosopography of the later roman empire III. New York : Cambridge University Press, 1992, fq 851-2, (më tej PLRE III).

të kenë vazhduar të jetojnë dhe të drejtojnë iliro-arbërit deri në momentin e krijimit të poemave.³ Gjithashtu “Germanus” është ndër emrat e paktë⁴ që mund të ketë dhënë formën diminutive “Gegë”, emër i antropologjisë së krishterë shqiptare, etnonim i shqiptarëve të vendosur mbi lumin Shkumbin, dhe ndoshta etnonimi i mëhershëm i të gjithë shqiptarëve, përderisa apelativi “toskë” më të cilin quhen shqiptarët në jug, iu është mbiveshur pa dyshim vonë, dhe fillimisht si emërtim fetar.⁵ Gegë Lazi, është njëkohësisht konsideruar i pari mitik i një pjese të malësorëve malazezë sipas kujtesës së përbashkët tradicionale të disa fiseve shqiptaro-veriore dhe malazeze.⁶ Këta të fundit e quajnë përndryshe, Gojko. Në eposin e myslimanëve sllavë, një ndër heronjtë më të rëndësishëm është Alija Đerzelez (Gjerzelez) ndërsa në këngët shqiptare quhet Gjergj Elez Alia. Trajta “Gjerz” përbëhet nga fonema të emrit Germanus dhe mund të jetë diminutivi i këtij të fundit, dhe njëkohësisht, patronimi “Lezi/Elezi” i Gjerzit, korrespondon me atë “Lazi” të Gegës, ndaj mund të besohet se të dy sintagmat janë variante gjuhësore që i referohen të njëjtit hero të traditës së përbashkët. Për sa i përket trajtës shqiptare “Gjergj”, mund të jetë rietimologjizim i trajtës që ndeshim sot në epikën e sllavëve muslimanë, i përfutur ndër bashkësitë shqiptare ku ndonjëherë shtohet fonema e parë në fund të diminutivit të emrit të mëhershëm që ka pësuar kontraktimin,⁷ ose përndryshe heroit dhe emri i tij, janë kompozuar prej një ndërthurjeje të antroponimeve dhe gjesteve të Germanusit me një hero të mëpasshëm këngësh të quajtur Gjorg.

Ekzistojnë edhe paralelizma të tjera mes emrit dhe historisë së Germanusit me ato të personazheve të tjerë të kujtesës popullore. Në legjendat e Currajt të Epërm i pari dhe themeluesi i bashkësisë emërtohet Gjesh,⁸ që duhet të jetë edhe emri i mëhershëm i heroit të këngës “Martesa e Halilit”, ndërsa në një poemë greke mjaft të afërt dhe nënshtresa e së cilës i përket të njëjtit burim; heroit quhet Khartzianis (Χαρτζιανής),⁹ emër që siç poema e ka zanafillën edhe në historinë e Germanusit. Njëlloj në një pjesë të shtuar më vonë në gjetet e heroit frank Roland, të emërtuar përgjithësisht “Episodi i Baligantit”¹⁰ mes personazheve të

³ Prej gruas së parë Pasarës, Germanusi kishte tre fëmijë; Justinën, Justinin dhe Justinianin. Pas vdekjes së Pasarës, u martua me Matasuntën, rreth viteve 549-550 dhe princesha i lindi një djalë të tretë, Germanusin e ri. Trashëgimtarët e Germanusit besohet se vijnë të paktën deri në shekullin VIII, me Patriarkun Germanus I i Konstandinopojës († r., 742). Dëshkohet se në momentet e fundit të jetës familja e Patriarkut Germanus ishte mjaft e rëndësishme në Perandorinë Bizantine, dhe është e mundur që të ketë vijuar ende. Në: Stephenson P. *The Byzantine World*. London ; New York : Routledge, 2010, fq13 ; fq 20, shën. 41.

⁴ Një i dytë mund të jetë Gregor.

⁵ Në përgjithësi shqiptarët e veriut i kanë quajtur fqinjët e tyre sllavë ortodoksë me etnonimin “shkja” por kur janë pyetur një shekull më parë specifikisht mbi shqiptarët ortodoksë janë përgjigjur me fjalën “toskë” dhe nuk mund të ketë dyshim se është pikërisht forma diminutive e hershme e shqipes për emërtimin e kësaj feje. Sipas Edith Durham një bashkëbisedues katolik i është përgjigjur se shqiptarët në jug, “*nuk janë katolikë (ose të krishterë; “christians” në origjinalin anglisht), por Toskë*”. Shih në: Durham E. *High Albania*. London: Edward Arnold, 1909, fq 27.

⁶ Durham, 1909, fq 68-9.

⁷ Shih për shembull edhe Dominicus > Dodë, siç edhe vetë Germanus > Gegë.

⁸ Hylli i Dritës. Shkodër : Shtypshkronja françeskane, 1932, 1, fq 5-12.

⁹ Legrand E., Pernot H. *Trois chansons populaires grecques*. Paris : E. Guilmoto, 1904, fq 7-20.

¹⁰ Episodi i Baligantit është një pjesë e veçantë e « Poemës së Rolandit », e cila mendohet se mund të jetë shtuar në një moment të dytë në gjetet e heroit frank, diku në shekullin XI ose XII. Studiuesit, Henri Grégoire dhe më pas Kolë Luka, kanë dalluar në këtë pjesë një numër sinjifikativ toponimesh të Arbërisë. Shih në: Vehbiu A., “Rolandi në Epir”, Peizazhe të Fjalës, 2009, [në web] <http://peizazhe.com/2009/10/23/rolandi-ne-epir/> [01. 02. 2013] ; Sinani S. *Tradita Gojore Si Etnotekst: Studime Për Etno-Folkloristikë Krahasonimtare*. Tiranë: Naimi,

tjerë dhe toponimeve të huazuara prej traditës arbëre është ruajtur edhe kujtimi i Germanusit, i quajtur aty; “Hermans duka i Trakisë”¹¹

Patronimi “Anici” ka mjaft afërsi me atë të dy vëllezërve, Muj dhe Halil, i dhënë më së shumti në këngët sllave, në formën “Hrnjici”. Me siguri mbiemri është transmetuar nëpërmjet shqipes “enjici” ose “ënjici” dhe më pas është përfutur si “hrnjici”, fillimisht në këngët sllavojugore.¹²

Matasunta, e shoqja e Germanusit, ka një emër të afërt me atë të Tanushës, dhe të dhënat e përgjithshme të kujtesës orale ballkanike mbi princeshën e Talirit, dallohet pa vështirësi se korrespondojnë me ato të historisë së princeshës italiane. Evoluimi gjuhësor i emrit mund të jetë kryer me ndërmjetësimin e antroponimit të vjetër shqiptar, Tanush, me shumë gjasa shqipërimi i Athanasius apo sërish i Matias. Pra mundet që dy fonemat e para të emrit gjermanik të kenë rënë (proces aferezik) dhe pjesa tjetër, Tasunta, është modifikuar nën ndikimin e emrit Tanush ose drejtpërsëdrejti në një proces (metatezik) lehtësimi të artikulimit të fjalës, të ngjashëm për shembull me kalimin “imperator” > “mbret”.

Në vargjet [366:369] të këngës “Martesa e Halilit” shpjegohet se princesha është vajzë e vetme (Krajli nuk ka tjetër djalë në votër) dhe në vargun e fundit 674 se Halili martohet me një vashë të mbetur shkretë. Rrëfimi i epikës është i njëjtë me historinë e shkruar; në momentin e martesës Matasuntës i kishin vdekur të gjithë të afërmit, i ati Eutariku, vëllai Atalariku dhe e ëma Amalasunta, dhe kishte mbetur e vetmja trashëgimtare e mbretit Teodorik¹³ dhe e derës mbretërore gote të Amalve, që sipas legendave gjermanike e kishte origjinën prej perëndisë Wodan/Odin. Dihet prej këngëve të tjera shqiptare dhe boshnjake se mbretëria e të atit të Tanushës është Taliri, ndërsa kryeqendra e tij Kotorret e rea, ose Ravni Kotorri.¹⁴ Çka korrespondon me historinë e Matasuntës, e cila ka lindur dhe jetuar në kryeqytetin e gotëve Ravenën, ndërsa familja e saj mbretëronte mbi Italinë. Vetë epiteti “e

2012, fq 164. Për më shumë mbi datimet e ndryshme të Episodit të Baligandit, shih: Palumbo G. “La matière rolandienne” në: Henrard N., ed. Cinquante ans d'études épiques: actes du Colloque anniversaire de la Société Rencesvals (Liéges, 19-20 août 2005). Genève: Droz, 2008, fq 223-262.

¹¹ “Hermans li dux de Trace”, në: Gautier L., et al. La Chanson De Roland: Texte Critique, Accompagné D'une Traduction Nouvelle Et Précédé D'une Introduction Historique. Tours : A. Mame et fils, 1872, vg. 3042.”

¹² Gjatë kalimit nga latinishtja e vjetër ose protoshqipja në shqipe, “Anici” duhet të ketë evoluar në “enjici” ose ënjici, (shih edhe angelus > ëngjëll, amita > emtë). Enjtur/Ënjtur në shqipen e sotme nënkupton “zmadhim / fryrje” dhe trajta e saj e periudhës së Antikitetit ka pasur kuptimin “I madh” përderisa ka dhënë atëkohë emrin e ditës së katërt të javës, ditës së Enjte apo ditës të Të Madhit, e cila i rezervohet në gjuhët fqinje Hyut kryesor të panteonit parakristian. Anici mund të ketë qenë përveçse një titull në shqipe, edhe një patronim, pasi dëshmohen emra “tipikë” ilirë të parafërt me të siç; Annaius/Annacus, sipas: Wilkes J. J. The Illyrians. Oxford ; Cambridge : Blackwell, 1992, fq 74.

¹³ Teodoriku i Madh (Theodoricus; 453-526), gjyshi i Matasuntës, në vitin 493, në krye të ostrogotëve pushtoi Ravenën, dhe themeloi një mbretëri të fuqishme që përfshinte troje prej Dalmacisë deri në Spanjë. Mbreti vdiq në vitin 529 dhe pas tij Italia u drejtua prej së bijës, Amalasuntës dhe djalit të saj, Atalarikut. I shoqi i Amalasuntës dhe ati i Matasuntës, princi Eutarik, kishte vdekur pak kohë përpara Teodorikut. Shih për më shumë në: Martindale J. R., et al. The Prosopography of the Later Roman Empire II, AD 395–527. New York : Cambridge University Press, 1980, fq 1077-1084; fq 65. (më tej PLRE II).

¹⁴ Skendi S. Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry. Philadelphia : American Folklore Society, 1954, fq 115.

rea” i këngës shqiptare është sipas Stavro Skendit i prejardhur etimologjikisht prej toponimit Ravni,¹⁵ dhe po shtojmë më tej; prej emrit të qytetit të Ravenës.

Germanusi dhe Matasunta u martuan në Kostandinopojë në vitin 549 ose 550, pasi kishin mbetur të ve prej bashkëshortëve të parë, Pasarës dhe Vitigit¹⁶, dhe megjithëse ky është i gjithë informacioni i ruajtur mbi martesën e tyre, sërish këto të dhëna të pakta duket se nuk kanë afërsi me ato të këngës.

Por me një lexim më të vëmendshëm mes vargjeve, kuptohet se rrëfimi mbështetet në pothuajse të gjithë historinë e dëshmuar të jetës së Germanusit. Pas formulës apo klishesë hyrëse, “*Lum për ty, o i lumi zot!*” prej vargut të dytë; “*Fort po shndritë njaj diell e pak po xe*”; dëftohet i njëjti fenomen natyror me të cilin Prokopi nis historinë e kryengritjes së ushtrisë bizantine në vitin 535 në Afrikë dhe ndërhyrjen e Germanusit për ta shuar atë. Në fundin e këngës, shkuarja në hu e armikut - një mënyrë vrasjeje e huaj dhe e pandeshur gjetiu në traditën epike shqiptare - korrespondon me dënimin e prijësit të kryengritjes së dytë antibizantine, Maksiminusit, prej dardanit pikërisht për thyerje të besës, siç edhe aludohet në një varg të vendosur mjaft afër. Ky është edhe episodi i fundit i njohur i qëndrimit të prijësit dardan në Afrikë. Përshkrimi i mësymjes së çadrës të kuqe dhe çadrave të bardha ku ndodhej Tanusha, i përngjan episodit të pushtimit të kampit të Stotzas¹⁷ - prijësit të kryengritjes së parë - dhe ngjyrat e dhëna janë ato të veshjeve të komandantëve dhe ushtarëve bizantinë në shekullin VI, me të cilat duhet me shumë gjasa të visheshin edhe vetë çadrat e kryengritësve. Kërkesa e gjogut prej Halilit, pasi ai mund të ndodhet në rrezik në Krajli; i referohet rrezikut në të cilin u ndodh gjenerali dardan gjatë luftimeve kundër kryengritësve, ku kali i tij u vra, dhe Germanusi shpëtoi prej ndihmës nga luftëtarët e Gardës, të cilët i kaluan një kalë të dytë. Episodi i pazakontë gjatë takimit të parë të dy të dashuruarve; vendosja e çuditshme e heroit për të ruajtur shtegun e shatorreve ndërkohë që vasha po e pret, i përngjan episodit njëlloj jo të zakonit të ndodhur pas pushtimit të kampit të Stotzës, kur Germanusi i shoqëruar nga pak luftëtarë u detyrua të bënte rojë në hyrje të kampit armik për ta mbrojtur prej kundërsulmit të mundshëm ndërsa luftëtarët e tjerë të dhënë pas plaçkës nuk e dëgjonin më. Akuzat e rapsodëve ndaj Mujit për beqarinë e gjatë të Halilit, janë të ngjashme me ato të dëshmuara kundër Teodorës, gruas së Justinianit, prej Prokopit. Perandoresha, në armiqësi me Germanusin pengonte lidhjen martesore të tij dhe të fëmijëve me fisnikërinë bizantine të kohës. Mësymja e kullës ku ndodheshin Tanusha dhe i dashuri i saj, prej shkëmbit, i përngjan asaj të Antiokisë po prej një shkëmbi nga ushtritë e shahut pers Kosro I.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Për Pasarën nuk dëshmohet në historiografinë bizantine vetëm fakti se kishte qenë më parë gruaja e Germanusit dhe nëna e tre fëmijëve të tij; ndërsa mbreti Vitigi sundoi mbi gjysmën veriore të Italisë prej vitit 536 deri në 540. Ishte një luftëtar i dalluar për trimëri gjatë luftërave të Teodorikut të Madh dhe përpara se të kurorëzohej kishte qenë një prej komandantëve të ushtrisë në Italinë qëndrore. Për të përforcuar pozicionin në krye të gjermanikëve u martua me Matasuntën, me shumë gjasa kundër dëshirës së princeshës atëkohë shumë më e re në moshë. Në vitin 540 iu dorëzua Belisarit, i cili me gjithë të shoqen i dërgoi në Kostandinopojë, ku Justiniani i mikpritte dhe i dha Vitigit titullin e Patricit. Mbreti i gotëve vdiq dy vjet më pas, në vitin 542. Për më shumë mbi mbretin got shih: PLRE III, fq 1382-7.

¹⁷ U zgjodh transliterimi i grafemave greke të emrit Στότζας, (dhe emrave të tjerë) për arsye se emri i kryengritësit bizantin, dhe ata të kundërshtarëve të tjerë, janë marrë prej gjuhës greke në poemat e para; dhe në këtë mënyrë mund të kuptohet më mirë evoluimi dhe forma e sotme e tyre. Për më shumë mbi prijësin e kryengritësve shih: PLRE III, fq 1199-2000.

Aty ku ngjarjet e rrëfyera janë të afërta me ato të ruajtura në kronikat bizantine; njëlloj edhe onomastika është e përafërt. Përveç mbiemrit Hërnjici të heroit dhe emrit të Tanushës; toponimi Kotorret korrespondon me emrin e kryeqendrës së Afrikës veriore, Kartagon; pjesa e dytë e toponimit Lugjet e Verdha na kujton ngjyrën e tokës në Afrikë dhe në vetë shkretëtirën e fushëbetejës në Scalae Vetere ku ndodhi përballja me Stotzën, siç edhe ka afërsi gjuhësore me formën e ruajtur prej kujtesës tradicionale. Emri Jera korrespondon me atë të aleatëve herulë të Stotzës gjatë të njëjtës betejë, ashtu siç fjalët dhe ndërhyrja e personazhit në këngë. Numri treqind i rëpërsitur disa herë për trupat e Mujit apo shoqëruesve të Tanushës, është i njëjtë me atë të shoqëruesve të Germanusit në Antioki.

Në përgjithësi të dhënat e disponuara sot mbi jetën e gjeneralit dardan janë transmetuar prej kronikave të historianit bizantin Prokopi i Cezaresë.¹⁸ Vepra e tij më e rëndësishme *Mbi Luftërat* (gr., *Υπὲρ τῶν πολέμων λόγοι*; lat. *De Bellis*) e cila rrëfen fushatat ushtarake të ndërmarra prej bizantinëve gjatë mbretërimit të Justinianit të Madh, është e ndarë në tetë libra; I dhe II mbi luftën kundër persëve; III dhe IV, mbi luftën vandalike; V, VI, VII mbi luftën gotike (të shtatë të parat të botuara me shumë gjasa së bashku rreth vitit 551) dhe VIII, një histori e të gjithë konflikteve më të vona që autori nuk i kishte vendosur në shtatë veprat apo veprën e parë. Kjo kronikë e fundit datohet në vitin 553. Tetë kronikat quhen përndryshe sipas gjuhës latine; Persico I dhe II; Vandalico I dhe II, dhe Gotico I, II, III, IV. Prokopi ka shkruar rreth vitit 550 një vepër të nëntë; “Anekdotën” e emërtuar prej transkriptuesve latinë “Historia Sekrete” (Historia Arcana), në të cilën trajtonte subjekte delikate që nuk mundte ti përmendte në librat e mëparshëm; përgjithësisht gjeste të palavdishme apo thjesht kritika dhe akuza ndonjëherë të pavërteta, ndaj Justinianit, Teodorës, Belisarit dhe Antonias, gruas së këtij të fundit. Megjithatë për arsye të kuptueshme, Anekdota nuk u publikua prej autorit - i cili besohet se mendonte ta bënte këtë pas vdekjes së Justinianit - fatmirësisht kronika është ruajtur, dhe ka qenë e njohur për eruditët e mesjetës së hershme.¹⁹

Gjatë studimit të “De Bello Vandalico I” u vunë re paralelizma të tjera të theksuara dhe mjaft domethënëse të këngës me elementë të veçantë të historisë të betejave të bizantinëve kundër Mbretërisë Vandale të Afrikës Veriore; të cilat janë të lidhura me Germanusin vetëm prej faktit se i paraprijnë mbërritjes së tij në vend. Udhëtimi i Halilit, nën mbrojtjen e hyjve paganë, ndalesa në Bjeshkën Ma’t’naltën për tu informuar prej Orës, dredhimi ndaj pyetjeve të saj, informacioni i marrë se Vuku nuk ndodhej në Krajli, dhe se duhej shkuar në vendin e quajtur Hijet; më pas udhëtimi në lumin e Tunës që përshkruhet si “*i gjatë det e më det*”, dhe “*me ujë që nuk pihet prej gjogut*”; dhe në fund ndalesa në “*bregun e lumit*” i përngjajnë në mënyrë mjaft domethënëse itinerarit të ushtrisë bizantine prej Kostandinopojës në bregdetin afrikan. Sipas kapitujve të mëparshëm të De Bello Vandalico I; fushata ndaj mbretërisë

¹⁸ Për një biografi të shkurtër: PLRE III, fq 1060-6. Idem: Evans, 2005, fq 98-100.

¹⁹ Për një përmbledhje të jetës së kronistit bizantin dhe për shpjegime të mëtejshme mbi veprën e tij, shih: PLRE III, fq 1064; idem: Evans J. A. S. The Emperor Justinian and the Byzantine Empire. London ; Westport ; Conn : Greenwood Press, 2005, fq 99. Vepra e Prokopit (De Bellis, Anekdota, dhe De Aedificiis) u konsultua në anglisht dhe origjinalin greqisht, në: Procopius, Dewing H. B., transl. Procopius with an English translation by H.B. Dewing. London : W. Heinemann; New York : The Macmillan co., 1914-1940, 7 vol. Për ndarjen në nënkapituj, është ndjekur mënyra më e thjeshtë e: Remacle P. “Procopé” L’antiquité grecque et latine du moyen age [në web] “<http://remacle.org/bloodwolf/historiens/procope/> [04.11.2013]

vandale u vendos vetëm pasi një klerik afrikan dëshmoi se kishte parë në ëndërr që Zoti e mbështeste atë; flota bizantine e drejtuar nga Belisari ndaloi fillimisht afër malit të Etnës në Siçilinë gote për tu informuar mbi vazhdimin e udhëtimit; Prokopi i dërguar në fshehtësi në Sirakuzë mundi të mësojë se mbreti vandal Gelimer²⁰ nuk ndodhej në Kartago por ishte në brendatokë në vendbanimin Hermione; flota vijoi udhëtimin duke kaluar *mes dy deteve* Tuskan (Tirene) dhe Adriatik, më pas afër Melitës (Maltës); vijoi në detin Tuskan dhe në fund u ankorua në *bregun libian*. Të gjitha informacionet toponomike të Prokopit janë transformuar në trajtat e dhëna prej këngës. Udhëtimi i menduar prej dy të rinjve me varkë në det ndërsa gjogu duhej ti ndiqte nga toka është ai i Belisarit drejt Kartagos, gjatë të cilit ushtria dhe flota përparuan njëkohësisht pa u larguar nga njëra-tjetra. Dhe në fund kërkesa e Halilit drejtuar Krajle Kapedanit për një lahutë, që të mund të këndojë për herë të fundit një këngë amanetesh, është e njëjtë me kërkesën e fundit të mbretit vandal Gelimer drejtuar komandantit të rrethuesve të tij.

Me dallimin e kontekstit historik dhe letrar në të cilin është mbështetur një pjesë e konsiderueshme e poemës fillestare prej nga buron kënga e transkriptuar, u kuptua më tej se edhe shumë elementë më të paqartë, pasi më tepër të mjegulluar, e kanë zanafillën gjithashtu në këto dy hapësira të historisë së shekullit VI; në (1) konfliktin bizantino-vandal, dhe (2) jetën e Germanusit.

2.1. Lufta bizantino-vandale

Menjëherë në vargjet që pasojnë formulën hyrëse ndeshen elementë të ndërrthurur të betejave të ndryshme të luftuara në Afrikë prej bizantinëve të Belisarit dhe Germanusit.

Sipas veprës së Prokopit; lufta kundër Mbretërisë Vandale u nis prej Justinianit, i cili mundi të gjejë një *casus belli* në konfliktet dinastike mes dy pjesëtarëve të familjes mbretërore; Gelimerit dhe Hilderikut. Megjithë dëshirën e perandorit fillimisht fushata dukej e pamundur për tu realizuar; Paria e Bizantit dhe ushtarakët nuk e mbështesnin ndërkohë që lufta e gjatë kundër persëve sapo ishte ndalur prej një traktati paqeje të pashpresuar. Në emër të kundërshtuesve, prefekti Johani i Kapadokisë i shpjegoi Justinianit vështirësitë e ndërmarrjes dhe pamundësinë e mbajtjes së pushtuar të Afrikës për një kohë të gjatë: Më parë bizantinët kishin humbur beteja kundër vandalëve, vendi ishte në një distancë shumë të largët nga Kostandinopoja, ushtarët do të lodheshin prej udhëtimit, dhe kur të zbarkonin në Afrikën veriore do të përballeshin me forca më të mëdha në numër dhe luftëtarë më të motivuar që mbronin vendin dhe popullin e tyre. Edhe nëse fitonin, bizantinët nuk mund ta mbanin gjatë nën sundim Afrikën, për sa kohë Siçilia dhe Italia ishin në duart e gjermanikëve gotë. Ndërsa nëse humbnin; përveç turpit të disfatës, vandalët nuk do të ndaleshin por do të hakmerreshin duke vijuar luftën në trojet e Bizantit.²¹ Fjalët e Johanit e bënë perandorin të rimendohej dhe

²⁰ Për më shumë mbi historinë e mbretit vandal: PLRE II, fq 506-8.

²¹ De Bello Vandalico I, 10, 2 (më tej BV).

të ndalte përgatitjet për fushatën deri në ditën kur një klerik i krishterë i Afrikës veriore, Pauli, u paraqit përpara tij, për ti transmetuar fjalë të thëna në ëndërr nga Zoti.

“Zoti, më tha këto fjalë: Do të jem me ty gjatë luftimeve, dhe do t’ia nënshtroj Afrikën perandorisë tënde”²²

Atëkohë një pjesë e mirë e banorëve të Afrikës veriore, si ish-qytetarë të Perandorisë Romake, i përkisnin Kishës së krishterë romane ndërsa vandalët besonin doktrinën e Ariusit.

“Pasi dëgjoi fjalët e priftit Justinianit ju rindez dëshira e mëparshme; ai grumbulloi ushtarët, ekipoi anijet, përgatiti armët dhe ushqimet, dhe urdhëroi Belisarin të bëhej gati për tu nisur për në Afrikë.”²³

Përpara fushatës së ushtrisë bizantine Mbretëria Vandale ndodhej në vështirësi nga dy kryengritje, në Libi dhe në ishullin e Sardenjës; në ndezjen e të cilave kishte ndihmuar edhe vetë perandori dardan. Trupat më të mira të gjermanikëve nuk ndodheshin në Afrikë, por nën drejtimin e princit Tzazon (τζαζων) ishin dërguar për të rivënë nën kontroll Sardenjën dhe mposhtur kryengritësit e drejtuar nga prijësi Godas. Ushtria e Belisarit e formuar prej dhjetë mijë këmbësorësh dhe pesëmijë kalorësish bashkë me armët, ushqimin dhe materialet u nisën në një flotë prej qindra anijesh transporti dhe nëntëdhjetë e dy anijesh luftarake, të quajtura *dromon* (δρομός), fjalë bizantine që në origjinë kishte domethënien “*vrap*”.

“Dhe ata kishin gjithashtu anije luftarake të përgatitura për luftime në det, nëntëdhjetë e dy të tilla, që kishin një rresht rremash dhe ishin të mbuluara në kuvertë, në mënyrë që njerëzit që i jepnin rremave, nëse ishte e mundur të mos rrezikoheshin prej gjuajtjeve të armikut. Anije të tilla janë quajtur dromonë prej njerëzve të kohës, pasi mund të arrijnë një shpejtësi shumë të madhe.”²⁴

Përpara nisjes Patriarku Epifan bekoi anijen admirale, dhe luftëtarët u përshendetën prej popullit të Kostandinopojës dhe Justinianit. Fillimisht flota ndaloi në qytetin Perinthos²⁵ ku Belisari imbarkoi kuaj, që i ishin dhuruar prej Justinianit.

“Në atë vend gjenerali mori si dhuratë prej perandorit një numër jashtëzakonisht të madh kuajsh prej kullotave mbretërore që mbahen në tokën e Trakisë.”²⁶

Për të evituar shpërndarjen e flotës, Belisari urdhëroi të lyheshin me të kuqe një pjesë e velave të tre anijeve pararojë; anijes admirale, dhe dy anijeve të transportit që mbartnin bagazhet e saj, ndërkohë që mbi pupën e tyre vendosi llamba që të mund të dalloheshin edhe gjatë natës.²⁷ Më pas vijuan ndalesa të tjera në skajet e Ballkanit jugor dhe në ishullin e Siçilisë. Për arsye të mungesës së erës, pjesa e udhëtimit prej vendit të fundit ku ankoruan në Ballkan, ishullit Zante, dhe Siçilisë, u krye për një kohë të stërgjatë, rreth gjashtëmbëdhjetë ditë, derisa

²² Id., 10, 3.

²³ Ibid.

²⁴ Id., 12,2

²⁵ Marmara Ereğlisi, në Turqinë Evropiane.

²⁶ BV, I, 12, 30.

²⁷ Id., 13, 1.

më në fund flota arriti në ishull dhe u fsheh në *“një vend të shkretë afër malit Etna.”*²⁸ Ndërsa priste i fshehur; Belisari dërgoi në Sirakuzë vetë kronistin, Prokopin, me një anije ndihmëse për të blerë ushqime dhe me misionin për tu informuar mbi kundërshtarët afrikanë. Siçilia i përkiste atëkohë Mbretërisë Gote të drejtuar nga Amalasunta, dhe vetëm anijet tregtare bizantine mund të hynin në portet e Italisë sipas një marrëveshje të lidhur mes Justinianit dhe mbretëreshës. Prokopi realizoi me sukses misionin që i ishte caktuar; u informua prej shërbyesit të një të njohuri - që sapo ishte kthyer nga Kartagua - se vandalët ishin të papërgatitur dhe nuk kishin asnjë dijeni për flotën luftarake të nisur kundër tyre nga Kostandinopoja.

“Gelimeri, pa pasur asnjë dyshim mbi armiqtë e tij dhe pa u kujdesur për Kartagon dhe vendet e tjera po qëndronte në Hermione, që është në Bizacium,²⁹ katër ditë larg prej bregut, kështu që ishte e mundur për ta që të lundronin pa u frikësuar nga vështirësitë dhe të ankoroheshin kudo që do ti çonte era”.³⁰

Prokopi bëri të hipte në anije shërbyesin, duke e gënjyer, dhe u rikthye menjëherë bashkë me të afër Etnës ku e prisnin bizantinët. Pasi e falënderoi, Belisari urdhëroi nisjen; flota udhëtoi pranë dy ishujve të arkipelagut maltez; Gaulus (Gozo) dhe Melita (Malta), u vijua në detin Tuskan (Tirene), kësaj here me ndihmën e erërave mesdhetare, dhe në fund anijet u ankoruan në brigjet e Afrikës,

“Dhe pasi i lëshuan velat menjëherë ata prekën ishujt Gaulus dhe Melita, të cilat shënojnë kufirin midis deteve Adriatik dhe Tuskan. Atje u ngrit një erë e fortë nga lindja që të nesërmen e dërgoi flotën drejt bregut libian, në një vend të cilin romanët e quajnë Caput Vada.”³¹

Pasi zbarkuan në Caput Vada,³² vendbanimi i parë Syllectus³³ u mor prej një trupe të vogël të komanduar nga oficeri Boraides.

“Ata iu afruan qytezës në muzg dhe e kaluan natën të fshehur në një luginë. Por herët në agim pasi ndeshën fshatarë që shkonin në qytezë me karroca, hynë bashkë me ta fshehurazi dhe pa asnjë mundim morën në zotërim qytetin.”³⁴

Pas marrjes së Syllectus, Belisari nisi marshimin për në Kartago duke dërguar si pararojë treqind luftëtarë të drejtuar nga oficeri me origjinë armene, Johani,³⁵ dhe duke zhvendosur në krah të majtë në një distancë të largët, trupën më efikase të tij kalorësit aleatë hunë masagetë, në mënyrë që të mbronin progresin e formacionit qendror. Ndërkohë që ushtria përparonte

²⁸ Id., 13, 3.

²⁹ Byzacena ishte një provincë romane në Tunizinë e sotme, ndërsa qyteza e quajtur Hermione është e paidentifikuar.

³⁰ BV, I, 14, 2.

³¹ Id., 14, 3.

³² Sot, Ras Kapoudiah, në Tunizi.

³³ Salakta në Tunizi.

³⁴ BV, I, 16, 2.

³⁵ “Ioannes 14” PLRE III, 1992, fq 636-6.

përgjatë bregut, flota e anijeve ku ndodheshin marinarët dhe furnizimet u qëndronte afër dhe i ndiqte prej detit.

”Dhe ai urdhëroi marinarët të përparonin gjithnjë afër me ta dhe të mos qëndronin larg ushtrisë”³⁶

Gjatë rrugës të mëpasshme luftëtarët u ndalën rreth pesëmbëdhjetë milje larg Kartagos, në vendin e quajtur Grasse, ku ishte ndërtuar një prej pallateve të mbretërve vandalë.

“Në atë vend ishte një pallat i sundimtarëve të vandalëve, dhe një kopsht, më i bukuri që kishim parë ndonjëherë. Sepse ishte i ujitur nga shumë burime dhe me një pasuri të madhe pemësh. Dhe të gjitha plot fruta.”³⁷

Beteja e parë e rëndësishme u luftua në juglindje të Kartagos në një vend të quajtur Ad Decium³⁸ ku bizantinët fituan mbi tre formacione kundërshtare. Fillimisht princi vandal Amatas, vëllai i mbretit Gelimer, me një trupë të vogël të ushtrisë së Kartagos u përball me treqind kalorësit e Johan armenit, ndërsa më pas ushtritë e princit Gibamond, nipit të Gelimerit, dhe ajo e vetë mbretit luftuan kundër masagetëve dhe trupës së Belisarit:

“Amatas erdhi në Decimum rreth mesditës, përpara kohe, ndërsa ne të gjithë dhe ushtria vandale ishim larg, duke gabuar jo vetëm për arsye të mosarritjes në kohën e duhur, por edhe sepse la në Kartago trupën e vandalëve, të cilët i urdhëroi që të vinin në Decium sa më shpejt të ishte e mundur, ndërkohë që ai me pak luftëtarë, dhe jo më të mirët e ushtrisë, luftoi me Johanin. Ai vrau dymbëdhjetë nga njerëzit më të mirë që luftonin në radhët e para, dhe ai vetë ra, pasi e tregoi veten burrë trim në këtë betejë.”³⁹

Pas vdekjes të princit Amatas; vandalët që vraponin drejt Kartagos kthyen pas edhe të gjithë luftëtarët e tjerë që po ju vinin në ndihmë prej kryeqytetit. Ushtarët e Johanit i ndoqën deri në afërsi të mureve dhe vranë një numër të madh prej armiqve që tërhiqeshin të paorganizuar. Gjithashtu edhe dy trupat e Gibamundit dhe Gelimerit nuk i rezistuan përballjes me pjesën tjetër të kalorësve së Belisarit.

“Belisari i la gruan e tij dhe kampin e fortifikuar këmbësisht, dhe vetë përparoi me kalorësinë. Pasi nuk ju duk e favorshme të rrezikonte një angazhim me të gjithë ushtrinë por mendoi se ishte më mirë të përballej fillimisht me kalorësit dhe të kuptonte kështu forcën e armikut.”⁴⁰

Mbreti Gelimer u tërhoq me pjesën e mbetur të ushtrisë vandale përgjatë rrugës që shkonte drejt shkretëtirës të Numidisë. Aty vendosi kampin në një vend të quajtur Bulla⁴¹.

³⁶ BV, I, 17, 1.

³⁷ Id., 17, 3.

³⁸ Një pikë orientimi, dhjetë milje romane larg Kartagos.

³⁹ BV, I, 18, 1-2.

⁴⁰ Id., 19, 1.

⁴¹ Regia Bulla, në Tunizi.

“Tashmë vandalët nxituan, jo në Kartago ose Byzantium, prej nga kishin ardhur, por në fushën e Bullës dhe në rrugën që të çon brenda Numidisë.”⁴²

Prokopi e vijon kronikën duke shkruar se fatkeqësitë që po iu ndodhnin vandalëve ishin në një farë mënyre shpagimi i fatit për mizoritë e kryera nga mbretërit e mëparshëm vandalë kundër romanëve dhe veçanërisht për masakrën e urdhëruar nga mbreti Gizerik ndaj banorëve të ishullit Zacynthe (Zante):

“Gizeriku më parë kishte sulmuar Peloponezin dhe ishte përpjekur të marrë Tenarën, por u zbraps me humbje të shumta të njerëzve të tij; ndaj duke qenë i mbushur me zemërim shkoi në Zacynthe ku vrau të gjithë ata që ndeshi dhe skllavëroi pesëqind vetë prej parisë. Kur ishte në mes të Adriatikut i preu trupat e tyre në copa të vogla dhe i hodhi në det pa hezitimin më të vogël.”⁴³

Pas fitores bizantinë mbërritën përpara Kartagos, flota u ankorua në liqenin e Tunizit, marinarët zbarkuan, ju bashkuan luftëtarëve të Belisarit dhe hynë në kryeqytetin vandal, portat e të cilit u ishin hapur prej vendasve romanë.

&²Prej fushës së Bullës, Gelimeri nisi një lajmëtar në Sardenjë për të informuar të vëllain Tzazon se, *Amatas dhe Gibamundi kishin rënë*,⁴⁴ dhe për gjendjen e rëndë në të cilën ndodhej tashmë populli i tyre. Në letër i kërkoi të kthehet për të mposhtur armiqtë dhe rifituar trojet e pushtuara ose përndryshe: “*për të ndarë së bashku dhembjen e humbjes së gjithçkaje*.”⁴⁵

“Kur kjo letër iu soll Tzazos dhe ai jua bëri të ditur përmbajtjen e saj vandalëve, nuk kishte mes tyre veç vaj dhe dëshpërim, megjithëse jo në mënyrë të hapur, por ata e përmbajtën dhembjen aq sa mundën dhe ua fshehën lajmin banorëve të ishullit, vetëm kur ishin mes njëri-tjetrit vajtonin fatin e tyre të keq.”⁴⁶

Pasi rregulluan si mundën drejtimin e Sardenjës; Tzazo dhe luftëtarët e tij kaluan në kontinent dhe iu bashkuan vandalëve të tjerë në fushën e Bullës.

“Gelimer dhe Tzazo hodhën armët dhe qëndronin të përqaftuar pa e lëshuar njëri tjetrin, pa nxjerrë asnjë fjalë; ata nuk ishin në gjendje të bënin asgjë tjetër përveçse të shtrëngonin duart dhe të vajtonin; secili prej vandalëve të Gelimerit përqaftonte dikë prej të ardhurve nga Sardenja dhe bënte të njëjtën gjë. Ata qëndruan për një kohë të gjatë të pandarë dhe u ngushëlluan sa mundën në këtë mënyrë, dhe asnjë prej burrave të Gelimerit nuk mendoi të pyesë për Godan (pasi fati i tanishëm i tyre i kishte gjunjëzuar dhe bërë që të konsideronin gjëra të tilla që dukeshin më parë shumë të rëndësishme si të ishin krejtësisht të papërfillshme), as ata që kishin ardhur nga Sardenja nuk u munduan të pyesin mbi ngjarjet në Libi. Pasi vetë ajo çka shihnin ishte e mjaftueshme për të kuptuar se çfarë kishte ndodhur. Ata as nuk

⁴² BV, I, 19, 3.

⁴³ Id., 22,2

⁴⁴ Id., 25, 3.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Id., 25,4.

përmendnin gratë dhe fëmijët e tyre, të bindur se kushdo që nuk shihnin aty kishte vdekur ose kishte rënë në duart e armiqve. Kështu ndodhën këto ngjarje”⁴⁷

Vandalët u përgatitën për të luftuar dhe përparuan drejt Kartagos. Por Belisari priti disa muaj pa dalë nga muret e qytetit, dhe vendosi të luftojë vetëm në muajin dhjetor të vitit 533. U luftua pranë një përroi në një vend të quajtur Trikamara (Tricamarum); dhe këtë herë gjithashtu beteja u fitua falë kalorësisë bizantine dhe pazotësisë së Gelimerit. Johan armeni në krye të Gardës së Belisarit, të formuar nga kalorës të armatosur rëndë, kaloi tri herë përroin dhe sulmoi qendrën e ushtrisë kundërshtare duke vrarë herën e tretë princin Tzazo që luftonte në radhët e para mes ushtarëve të tij. Në mbrëmje beteja u ndal, ushtritë u kthyen në kampet e tyre, dhe gjatë natës vandalët u larguan fshehurazi drejt jugperëndimit. Fillimisht ishte Gelimeri me familjarët dhe shërbyesit që u nisën drejt Numidisë, dhe më pas kjo tërheqje e pamenduar e mbretit detyroi pjesën tjetër të popullit, të mbetur pa udhëheqje, që të braktisë kampin. Një trupë bizantine nën drejtimin e Johanit dhe më pas vetë Belisari iu vunë pas, por Johani u vra aksidentalisht gjatë përndjekjes, dhe vandalët mundën të strehoheshin në malin Papua.⁴⁸ Kur e mësoi Belisari e ndali ndjekjen dhe iu drejtua qytetit bregdetar Hippos Regius⁴⁹ për ta pushtuar, ndërkohë që urdhëroi rrethimin e vandalëve nga një trupë nën drejtimin e fisnikut aleat Faras,⁵⁰ i cili ishte me origjinë prej popullit gjermanik të herulëve. Në Papua ndodhej një qytezë e vjetër gjysmë e rrënuar nën zotërimin e maurëve, aleatë të vandalëve, e cila ishte vështirë e pushtueshme për shkak të mbrojtjes natyrore nga shkëmbinj të lartë dhe të thepisur. Bizantinët u përpoqën dy herë ta merrnin por pa pasur sukses; mbrojtësit rezistuan duke ju shkaktuar humbje të rënda. Të rrethuarit qëndruan aty për rreth tre muaj në kushte të vështira, duke vuajtur prej kohës të keqe dimërore dhe mungesës së ushqimit. Siç shpjegon autori bizantin; fisnikët gjermanikë kishin jetuar më parë në pallate përrallore mes luksit, festave dhe banketeve, ku shërbeheshin të gjitha të mirat e tokave të pasura të Afrikës të veriut, ndërkohë që jetesa e maurëve ishte, përkundrazi, mjaft e vështirë. Ata banonin në kasolle të vogla, ku flinin përtokë, ose mbi një lëkurë kafshe nëse ishin më të pasur, dhe nuk e njihnin përdorimin e verës, bukës dhe ushqimeve të tjera të zgjedhura të Mesdheut të kësaj periudhe.⁵¹ Faras i informuar mbi vështirësitë në të cilët ndodheshin vandalët, i dërgoi një letër Gelimerit më anë të së cilës i kërkonte që të pranonte të dorëzohej; Belisari ishte angazhuar se perandori do ta trajtonte sipas rangut të tij, i kishte rezervuar një vend në senat, do ti jepte titullin e Patricit dhe një feud të madh në Anatoli. Gelimeri iu përgjigj me këto fjalë:

“Ju jam thellësisht mirënjohës për këshillën që më keni dhënë, por mendoj gjithashtu se më është e pamundur të bëhem skllavi i një armiku i cili më ka sjellë fatkeqësi, për të cilin do të lusja Zotin të vendoste drejtësi nëse Ai do të më dëgjonte; një armik që megjithëse nuk ka pësuar asnjë të keqe prej meje, as në vepra që ti kenë sjellë vuajtje dhe as në fjalë që ti ketë dëgjuar, dhe që do ti jepnin justifikimin për luftën e paprovokuar dhe vendosjen time në këtë lloj mjerimi, ka

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Masivi Edough, sot në shtetin e Algjerisë.

⁴⁹ Sot, Annaba, në Algjeri.

⁵⁰ Për më shumë shih, « Pharas » në: PLRE III, fq 1015-6.

⁵¹ Për më shumë shih: BV, II, 6.

sjellë kundër meje Belisarin prej nuk e di se ku. Dhe megjithatë nuk është e pamundur, që njëloj edhe ai, i cili është veç një njeri megjithëse perandor, të pësojë diçka të cilën nuk e ka dëshiruar. Sa për mua, nuk mundem më të shkruaj, gjendja e rëndë ku ndodhem mi ka marrë të gjitha mendimet. Ndaj paçi fatin e bardhë i dashur Faras; dhe më dërgoni një harpë, një copë bukë dhe një shami ju lutem”⁵²

Princi herul e pyeti lajmëtarin për kuptimin e fjalëve të fundit, dhe ai shpjegoi se mbreti dëshironte një copë bukë, pasi nuk kishte ngrënë të tillë prej kohës që ndodhej në Papua, shamia i duhej për të fshirë sytë që i ishin irrituar dhe ënjtur nga ajri i papastër i vendit, dhe harpën për arsye se;

“duke qenë një harpist i mirë kishte kompozuar një këngë për fatkeqësitë që i kishin rënë mbi krye dhe dëshironte të shoqëronte vajtimin me tingujt e harpës.”⁵³

Fara ia plotësoi të tre kërkesat; nisi gjithçka ishte dëshiruar dhe vijoi ta mbante rrethimin siç më parë. Gelimeri dhe mbrojtësit pranuan të dorëzohen tek bizantinët kur dimrit po i vinte fundi, rreth marsit të vitit 534. Sipas kronisitit Gelimeri pranoi të braktisë përfundimisht luftën ditën kur pa nipin e tij të vogël dhe një djalë maur të gjakoseshin për një ëmbëlsirë të gatuar me pak misër që nëna e djalit maur kishte mundur të shtjerrë në dorë. Pas dorëzimit, Belisari dhe më pas Justiniani i trajtuan vandalët dhe Gelimerin me mirësi ashtu siç ishte premtuar nga Fara. Mbretit iu dhurua një feud i madh në Anatoli, por titulli i patricit u kushtëzua me braktisjen e fesë ariane, kusht që nuk u pranua.⁵⁴

Gjatë dy viteve të mëpasshme, Belisari u vendos në krye të fushatës së re kundër Mbretërisë Gote të Italisë, ndërsa bizantinët e drejtuar prej Solomonit, guvernatorit të ri të Afrikës, vazhduan të luftojnë dhe fitojnë beteja kundër maurëve në jug.

2.2. Historia e Germanusit

Në vitin 536 ndodhi kryengritja e parë e ushtarëve bizantinë në Afrikë, që u përpoqën të largonin drejtuesit ushtarakë dhe civilë bizantinë dhe të krijonin një zotërim të pavarur. Në kronikën e Prokopit, historia e Germanusit dhe e konflikteve mes bizantinëve në Afrikën Veriore gjatë vitit 536, nis me fjalët e mëposhtme:

“Dhe atë vit ndodhi oguri më i tmerrshëm. Dielli e shpërndante dritën e tij pa shkëlqim, ashtu si hëna, përgjatë gjithë vitit, dhe dukej më shumë si një diell i eklipsuar, pasi rrezet që derdhte nuk ishin të kthjellëta ashtu siç janë zakonisht. Dhe prej kohës kur kjo gjë ndodhi njerëzit nuk ishin të lirë as prej luftës as prej murtajes as prej gjërave të tjera që sjellin vdekjen”⁵⁵

⁵² Id., 6, 4.

⁵³ Id., 6, 4.

⁵⁴ Id., 7.

⁵⁵ Id., 14, 2.

Arsyeja kryesore e zemërimit të kryengritësve ishte vendimi për mbajtjen si pronë shtetërore të tokës së fituar në Afrikë dhe mosndarja e saj mes ushtarëve. Ata u vendosën, si vandalët më parë, në fushën e Bullës, ku zgjodhën për prijës Stotzën, i cili kishte qenë më parë një prej truprojave të gjeneralit Martin. Me kalimin e kohës, me kryengritësit u bashkuan ushtarë të tjerë bizantinë, vendasit vandalë, ish-skllavër të liruar, dhe trupat gjermanike të ushtrisë perandorake, që ishin irrituar prej ndalimit të praktikave fetare ariane nga Solomoni. Belisari u rikthye në Afrikë, luftoi kundër tyre në betejën e Mesambresë⁵⁶ dhe kësaj here fitorja i buzëqeshi gjithashtu gjeneralit të madh bizantin. Trupat e tij i sulmuan kryengritësit ndërsa ishin ende duke u pozicionuar dhe i detyruan të braktisin kampin e të tërhiqen në provincën e Numidisë. Por patën vetëm pak humbje në luftëtarë, ndaj arritën të riformojnë lehtësisht radhët dhe të korrin fitore kundër njësive ushtarake bizantine në provincën e Numidisë. Ndërkohë edhe në Sicilinë e sapopushtuar ushtarët bizantinë nisën të kryengriheshin, ndaj Belisari u largua për në ishull.

Ndërsa situata në Afrikë përkeqësohej më tej, Justiniani vendosi të dërgojë Germanusin të shoqëruar vetëm nga një trupë e pakët në numër, pasi mendonte se pjesa e ushtrisë e mbetur besnike duhet të mjaftonte për të shuar kryengritjen. Kur mbërriti në kryeqendër Germanusi verifikoi regjistrat me emrat e ushtarëve dhe vërejti se vetëm një e treta e tyre kishin mbetur në Kartago dhe në qytetet e tjerë ndërsa shumica i ishte bashkuar Stotzës. Gjatë dimrit të kalimviteve 536-537 gjenerali dardan u përpoq të riformojë një ushtri që mund t'ju kundërvihej kryengritësve dhe me anë të bisedimeve dhe pagimit të rrogave të vonuara bëri për vete dhe risolli në radhët e ushtrisë besnike një pjesë të mirë të të larguarve. Në vitin 537 Stotza i shqetësuar prej dezertimeve vendosi që të marshojë kundër kryeqytetit dhe ti mposhtë përfundimisht bizantinët, por kur u ndodhën përpara tyre, *në një vend afër detit*,⁵⁷ luftëtarët e tij e detyruan të tërhiqej sërish drejt Numidisë.

Kryengritësit ishin marrë vesh me ushtarë të Germanusit dhe besonin se një pjesë e mirë do ti braktisnin oficerët - siç kishte ndodhur edhe në beteja të mëparshme - dhe në këtë mënyrë fitorja dhe marrja e Kartagos do të ishte e lehtë. Por ndërsa të dy trupat ishin rreshtuar për tu përballur, bizantinët i kuptuan pritshmëritë e kundërshtarëve dhe Germanusi përparoi në sheshin e betejës për t'iu drejtuar të dy ushtrive me këtë fjalim, që rrëfen disi edhe mbi vetë historinë e familjes së justinëve:

“Nuk ka asnjë lloj vërejtje miq luftëtarë që mund t’ia bëni me të drejtë perandorit. Besoj se asnjë prej jush nuk e mohon se ishte ai që ju pranoi ashtu siç erdhët prej ngastrave, me vetëm një torbë dhe një tunikë të shkurtër secili, dhe ju solli të gjithëve në Bizant, dhe ju bëri kaq të fuqishëm sa shteti roman sot është në duart tuaja. Ju, të mirave të tij i jeni përgjigjur jo vetëm me fyerje të ulëta, por i keni shkaktuar me duart tuaja edhe të gjitha të zezat që vetë i dini më mirë. Duke dashur që vetëm kujtimi i tyre të jetë përgjithnjë me ju, ai i ka tërhequr akuzat për të gjithë krimet që keni kryer, dhe ka kërkuar që të mbetet vetëm turpi për çka keni bërë. Kështu është e arsyeshme që pasi është sjellë në këtë mënyrë, ju të

⁵⁶ Id., 17.

⁵⁷ Id., 16, 2.

kuptoni sërish se ç'është besa dhe ta rimendoni marrëzinë tuaj. Kur pendimi vjen në kohën e duhur tek ata që kanë gabuar, zakoni e do që të dëmtuarit të bëhen më të kuptueshëm dhe shërbimet që do të kryen në kohën e duhur, kuptohet do të sjellin një emër tjetër për ata që janë quajtur më parë mosmirënjohës. Dhe duhet të dini mirë gjithashtu, se nëse tani e tregoni veten krejtësisht besnikë ndaj perandorit nuk do të mbetet asnjë kujtim prej asaj që ka ndodhur më parë. Sepse është në natyrën e gjërave që çdo akt të gjykohet prej njerëzve sipas rezultatit përfundimtar dhe ndërsa një gabim i mëparshëm nuk mund të zhbëhet kurrë, megjithatë nëse korrigjohet nga gjepte më të mira prej atyre që e kanë kryer, ata do të marrin shpërblimin e duhur të heshtjes dhe harresës. Për më tepër, nëse tani veproni me mospërfillje në detyrën tuaj kundrejt këtyre të pabesëve, edhe pse më pas do të luftoni në shumë luftëra në emër të romanëve dhe shpesh do të fitoni mbi armiqtë, ju kurrë nuk do të shiheni si besnikë të perandorit siç mund të tregoheni sot. Pasi ata që fitojnë vlerësim pikërisht në çështjen ku më parë kanë gabuar do të fitojnë përgjithnjë një falje të vërtetë. Secili nga ju mund të arsyetojë në këtë mënyrë në lidhje me perandorin. Por për sa më përket, unë nuk ju kam bërë asnjë padrejtësi dhe ju kam trajtuar me mirësi në të gjitha mënyrat, dhe tani përballë rrezikut dëshiroj t'ju kërkoj juve të gjithëve vetëm një gjë; askush të mos luftojë me armiqtë kundër dëshirës së tij. Nëse ndonjëri dëshiron t'ju bashkohet, atëherë le të shkojë në çast me gjithë armët e tij në kampin armik duke na bërë këtë nder të vetëm, që ashtu siç ka vendosur të mos na e bëjë të keqen pas krahëve, por haptazi. Në të vërtetë kjo është arsyeja që po flas këtu, pas ardhjes në fushëbetejë, dhe jo në Kartago; që të mos jem pengesë për askënd prej atyre që duan të dezertojnë tek kundërshtarët; këtu të gjithë kanë mundësi të tregojnë pa u rrezikuar prirjet e tyre ndaj shtetit”⁵⁸

Germanusi nuk u tradhtua nga askush; fjalët e tij u pritën me brohoritje dhe Stotza u detyrua ti bashkohej kryengritësve që kishin filluar të tërhiqeshin. Ushtria bizantine i ndoqi deri në Numidi, në një vend që emërtohet *Scalae Vetere*⁵⁹ prej Prokopit dhe *Cellas Vatri*⁶⁰ sipas Koripit. Vendi i betejës mendohet se është Fedj es Siouda sot në Algjeri.⁶¹

Në *Scalae Vetere* kryengritësve iu ishin bashkuar disa trupa aleatësh maurë, prijësit e të cilëve kishin kontaktuar edhe me bizantinët për të premtuar se do të braktisnin radhët e Stotzës dhe do të luftonin krah tyre. Prokopi - i cili përcjell edhe emrat e dy prej prijësve; Ortaias dhe Iaudas - shkruan se në të vërtetë synonin të mos ndërhynin menjëherë në luftime, por të prisnin përfundimin e betejës dhe vetëm atëherë t'iu bashkoheshin fitimtarëve.

Stotza urdhëroi të sulmohej fillimisht krahu i majtë, atje ku shiheshin flamujt e Germanusit, por aleatët e tij herulë i kërkuar të ndalej dhe të mësyhej krahu tjetër:

⁵⁸ Id., 16, 2.

⁵⁹ Id., 17, 1.

⁶⁰ Corippus, *Iohannide*, III:318. Konsultuar në; Corippus, *Teurfs C.*, *Didderen J. C.* *La Iohannide ou sur les guerres de Libye.* Paris : Errance, 2007, fq 52.

⁶¹ Evans J. A. S. *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power.* London and New York: Routledge, 1996, fq 135.

“Herulët e kryengritur që ishin me të nuk e ndoqën por u munduan me të gjitha forcat ta ndalnin duke i thënë se ata nuk e njihnin natyrën e forcave që komandonte Germanusi, por e dinin se ata që ishin vendosur në të djathtën armike nuk kishin asnjë mundësi që t’ju rezistonin. Kështu që nëse do të marshonin kundër tyre, ata jo vetëm që do të humbin dhe do të zbrapseshin por gjithashtu me shumë gjasa do të sillnin pështjellim edhe në pjesën tjetër të ushtrisë romane, ndërsa nëse sulmonin Germanusin dhe do të zbrapseshin dhe thyheshin, atëherë e gjithë kauza e tyre do të shkatërrohej në çast. Dhe Stotza u bind nga këto fjalë, i la të tjerët të luftojnë kundër Germanusit ndërsa ai dhe luftëtarët më të mirë u drejtuan kundër Johanit⁶² dhe aty luftuan me të.”⁶³

Gjatë betejës, ashtu edhe siç kishin parashikuar herulët; krahët e djathtë të dy ushtrive u thyen dhe të gjitha trupat hynë në luftim duke u përzierë dhe ngatërruar në fushëbetejë dhe duke sjellë një pështjellim të përgjithshëm. Luftëtarët nuk e dallonin më njëri-tjetrin pasi të dy formacionet vinin prej ushtrisë bizantine:

“Asnjë nga palët nuk dallonte më shokët e tyre prej kundërshtarëve. Pasi të gjithë përdornin të njëjtën gjuhë dhe të njëjtat armë, dhe ata nuk ndryshonin as në pamje dhe veshje dhe as në ndonjë gjë tjetër.”⁶⁴

Germanusi rrezikoi të humbë jetën ndërsa luftonte në radhët e para me luftëtarët e tij. Kali iu qëllua nga një heshtë dhe ushtarët e gardës i erdhën në ndihmë, e rrethuan për ta mbrojtur më mirë dhe i dhanë një kalë të dytë.

“Germanusi ra në tokë dhe u vu në rrezik, dhe do të ishte vlarë nëse trupat e tij nuk do ta kishin shpëtuar duke formuar një gardh përreth tij dhe duke e hipur në një kalë tjetër.”⁶⁵

Në fund ushtria bizantine fitoi epërsinë dhe sheshbeteja u zhvendos përpara kampit kundërshtar. Stotzas me një trupë të vogël u tërhoqën drejt maurëve, që nuk kishin lëvizur ende prej pozicioneve fillestare, dhe ju kërkoi të ndërhyjnë për ti ndihmuar, ashtu siç kishin premtuar më parë. Ndërkohë bizantinët nuk arrinin fillimisht të mposhtin mbrojtësit e kampit, derisa gjenerali dërgoi një pjesë të trupave që të sulmonin në befasi prej një vendi më të pambrojtur. Prej atje kaluan gardhin, hynë brenda kampit dhe i detyruan mbrojtësit të largohen në panik. Pas braktisjes, bizantinët nisën të plaçkitin çadrat dhe prijësi dardan, të cilin askush nuk e dëgjonte më, u detyrua, “*vetë me pak luftëtarë të qëndronte në hyrje të gardhit të kampit*”⁶⁶ për të mbrojtur kalimin nga ndonjë kundërsulm i Stotzës dhe maurëve. Por këta të fundit e kishin kuptuar se tashmë fati i betejës ishte vendosur ndaj zgjedhës që t’iu

⁶² Johan Troglita, ishte në këtë betejë komandanti i një pjese të trupave të rreshtuara në krahun e djathtë bizantin, ndërsa disa vite më pas do të bëhej Magister Militum i Afrikës. Johani është i mirënjohur prej veprës të dytë të poetit Koripus, Johanidës, e cila është krijuar për të përkujtuar gjestet dhe fitoret e tij të mëpasme në Afrikë. Për më shumë, shih edhe: PLRE III, fq 644-9.

⁶³ BV, II, 17, 1-2.

⁶⁴ Id., 17, 2

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid.

bashkoheshin fitimtarëve. Të mundur, Stotza, dhe trupa e pasuesve, u tërhoqën në Mauritani, ndërsa pjesa tjetër e kryengritësve të mbetur gjallë u dorëzuan dhe u falën.

Pas fitores, Afrika veriore qëndroi e qetë deri në një kohë të papërcaktuar midis viteve 537-539, kur disa prej ushtarakëve të Kartagos, të pakënaqur nga vonesa e gjatë e pagesës së rrogave, komplotuan një herë të dytë kundër drejtuesve bizantinë të vendit. Germanusi u informua mbi planet e tyre dhe mbi udhëheqësin e kryengritësve oficerin Maksiminus, por duke mos dashur ti dënojë dhe me dëshirën e ndalimit të një konflikti të ri, e emëroi Maksiminusin oficer të Gardës së tij, duke e ngritur kështu në detyrë dhe detyruar të lidhet me betimin që kryhej prej mbajtësve të këtij funksioni. Megjithatë komploti nuk u shua por vijoi të përhapej. Një ditë feste ushtarët e zemëruar nisën revoltën përpara pallatit të Germanusit duke thirrur kërkesat që shteti dhe gjenerali ju duheshin, dhe më pas iu drejtuan hipodromit të Kartagos ku me kalimin e kohës ju bashkoheshin gjithnjë e më shumë të pakënaqur të tjerë. Germanusi iu kërkoi fshehtas disa prej pjesëtarëve të gardës që të mbikëqyrnin Maksiminusin dhe dërgoi luftëtarë të besuar që të sulmonin hipodromin përpara se revolta të bëhej e papërballueshme.

“Maksiminusi po qëndronte bashkë me truprojat e tjerë anash poltronave. Dhe ndërsa vazhdonin të pinin dikush hyri brenda dhe e njoftoi Germanusin se një numër i madh ushtarësh po qëndronin të trazuar përpara portës së oborrit duke akuzuar se shteti iu detyrohej në rroga prej një kohe të gjatë. Ai urdhëroi truprojat në të cilët kishte më shumë besim që të mos ia ndanin sytë Maksiminusit, dhe të mos e linin në asnjë mënyrë të kuptonte se çfarë po ndodhte.”⁶⁷

Trupa e nisur për në hipodrom fitoi betejën e përgjakur duke vrarë shumë prej kundërshtarëve; Maksiminusi u gjykua, u shpall fajtor për thyerjen e betimit që e lidhte me komandantin, dhe u dënua me vdekje në mënyrën e shkuarjes në hu; ndërsa kryengritësit e tjerë të mbetur gjallë, nuk u përdoqën:

“Germanusi nuk e pa të arsyeshme kërkimin e tyre, por ai hetoi nëse Maksiminusi, që kishte kryer betimin, kishte marrë pjesë në komplot. Dhe pasi u provua se megjithëse bënte pjesë në trupën e rojeve të tij, ai kishte vazhduar me planet e tij akoma më tepër se më parë, Germanusi e shkoi në hu afër mureve të Kartagos dhe në këtë mënyrë e mposhti krejtësisht kryengritjen.”⁶⁸

Në vitin 539, gjenerali dardan u rithirr prej Justinianit në Kostandinopojë.

2.2.1. Konflikti me persët

Gjatë betejës të famshme të Darës në vitin 530, një prej komandantëve të kalorësisë emërtohet Germanus prej Prokopit, por ky i fundit nuk shton më tepër, ndaj është e vështirë të thuhet me

⁶⁷ Id., 18, 2.

⁶⁸ Ibid.

siguri nëse bëhet fjalë pikërisht për Germanus Anicin.⁶⁹ Ndërsa në vitin 540, pas rifillimit të luftës lazike, Germanusi u dërgua në Siri për t'ju kundërvënë ushtrisë së mbretit Kosro I. E shoqëronte sërish një trupë e pakët prej treqind luftëtarësh, por Justiniani i kishte premtuar se një ushtri e vërtetë do të vinte në ndihmë për një kohë të shkurtër prej Kostandinopojës.

“Perandori Justinian kur mësoi mbi sulmin e persëve, dërgoi atje menjëherë nipin e tij Germanusin me treqind pasuesë në rrëmujë, duke premtuar se pas pak kohe një ushtri e madhe do t'ju bashkohej.”⁷⁰

Pas mbërritjes në Antioki, qytetit më të rëndësishëm bizantin që rrezikohej prej sulmit, dardani verifikoi fillimisht fortifikimet. Pjesa e rrethuar prej lumit Orontes dhe muret e vendosura mbi kodra të pjerrëta ishin të pakalueshme por persët mund të hynin lehtësisht nga pika më e lartë e fortesës. Pasi në atë vend, përpara mureve ndodhej një shkëmb i gjerë prej të cilit luftëtarët kundërshtarë mund të kalonin pa shumë vështirësi. Gjenerali u kërkoi arkitektëve të ndërtesave publike që ta gërmonin shkëmbin dhe të krijonin një hendek mes tij dhe fortesës, ose të fortifikonin sistemin mbrojtës duke ngritur një kullë të re, por për mungesë të kohës ata nuk mund ti mbaronin punimet përpara mbërritjes së persëve, dhe një sistem mbrojtës i lënë përgjysmë do të dëftonte pikën e dobët të fortifikimeve. Luftëtarët e premtuar nga Justiniani vonuan dhe pas njëfarë kohe Germanusi u tërhoq në Anatoli. Sipas kronikës; prezenca e të afërmit të perandorit u mendua prej tij dhe antiokasve, se do të rrezikonte edhe më tepër pozicionin e qytetit, ndaj e vetmja mundësi për ti shpëtuar sulmit dhe plaçkitjes, ishte pagimi i një haraçi për Kosron.

“Pasi një kohë e gjatë kishte kaluar dhe asnjë ushtri nuk ishte dërguar nga perandori, as shpresohej se do të vinte, ai filloi të frikësohej se nëse Kosro mësonte që nipi i perandorit ishte aty, do të konsideronte më të rëndësishme se çdo gjë tjetër marrjen e Antiokisë dhe kapjen e atij vetë, dhe për këtë arsye do të shpërfillte çdo gjë tjetër dhe do të nisej kundër qytetit me të gjithë ushtrinë. Banorët e Antiokisë gjithashtu kishin këtë mendim ndaj mbajtën një kuvend mbi këtë çështje në përfundim të të cilit u duk se zgjidhja më e mençur ishte ofrimi i parave për Kosron, dhe në këtë mënyrë ata do të shpëtonin prej rrezikut.”⁷¹

Shahu pers i rrethoi muret e qytetit dhe iu kërkoi banorëve që të paguanin një mijë monedha ari për të blerë lirinë dhe shpëtuar në këtë mënyrë prej mësymjes dhe pushtimit të vendit. Por antiokasit nuk pranuan dhe “*filluan ta fyejnë dhe ta përqeshin atë në mënyrë të pahijshme.*”⁷² Kur i dërguari i Kosros, Pauli, u afrua pranë mureve për të negociuar, u prit me shigjeta që nëse nuk do të ishte ruajtur në kohë do ta kishin vrarë.

⁶⁹ Procopius, De Bello Persico (më tej BP), II, 4, 3.

⁷⁰ Id., 6, 2.

⁷¹ Id., 6, 3.

⁷² Id., 8, 1.

“Për këtë shkak Kosro filloi të vlonte nga zemërimi dhe vendosi të sulmojë muret. ... Trupat më të mira e drejtuan mësymjen kundër pikës më të lartë. Në këtë vend siç pohova më parë fortifikimet ishin më të pambrojturat.”⁷³

Pas pushtimit shahu urdhëroi djegien e Antiokisë, ndërsa banorët që i shpëtuan masakrës u zhvendosën në një qytet të ri të ndërtuar afër kryeqytetit të sasanidëve, Ktesifonit. Ushtria e premtuar nga Justiniani do të nisej prej Kostandinopojës vetëm një vit më pas, nën drejtimin e Belisarit, dhe lufta me persët do të vazhdohej deri në vitin 545.

2.2.2. Konflikti me mbretërinë gote dhe vrasja e Amalasuntës

Pas fitoreve kundër vandalëve në Afrikë, bizantinët kërkuar të marrin edhe një territor të vogël në Siçili, fortesën Lilybaeum (kepi Lili) që i përkiste Mbretërisë Vandale, tashmë të përfshirë në perandorinë e Justinianit. Kjo tokë i ishte falur më parë mbretit vandal Trasamund si pajë e martesës së tij me princeshën ostrogote Amalfrida, motrën e Teodorikut të Madh:

“Teodoriku i dhuroi gjithashtu motrës së tij një prej kepeve të Siçilisë, të cilat janë tre, - atë që ata e quajnë Lilybaeum, dhe si rezultat i kësaj Trasamundi është parë si një prej sunduesve më të fuqishëm të vandalëve.”⁷⁴

Justiniani i dërgoi një letër me anë të ambasadorëve Amalasuntës për ti paraqitur këtë kërkesë, por mbretëresha iu përgjigj se e gjithë Siçilia i përkiste gotëve, ndërkohë që fshehtësisht me anë të të dërguarve, i propozoi pranimin e vasalitetit ndaj Kostandinopojës përkundër ndihmës dhe mundësisë së strehimit në Bizant, nëse ajo do të humbte konfliktin që kishte nisur kundër një pjese të parisë ostrogote. Mbretëresha, admiruese e kulturës romane, kishte vendosur që i biri të shkollohej prej mësuesve sipas mënyrës të djemve të rinj romanë, por dëshira e Amalasuntës ishte në kundërshtim me politikën e mëparshme të Teodorikut, i cili kishte zgjedhur ti mbante gotët si klasë drejtuese, të veçuar nga vendasit e vjetër italikë. Një pjesë e Parisë iu kundërvu dhe e detyruan që të lejojë Atalarikun të edukohet me mënyrën e jetesës gjermanike dhe të rritet së bashku me moshatarët e tij. Pak kohë pasi kishte siguruar mbështetjen e perandorit bizantin, Amalasunta u burgos në ishullin Martana të liqenit Bolsena në Toskanë dhe më pas u vra tradhtisht me urdhin ose lejen e të burrit të saj të ri, Teodadit. Kjo vrasje do të sillte justifikimin e sulmit dhe pushtimit të Italisë nga gjenerali Belisar.

Në Anekdota, Prokopi shton se vendimi i Teodadit ishte influencuar edhe prej dëshirës së perandoreshës Teodorë, transmetuar mbretit nga ambasadori bizantin Pjetër. Teodora ishte shqetësuar nga lajmi se Amalasunta mund të vinte në Kostandinopojë:

“Teodora, duke ditur se ajo ishte një princeshë me prejardhje të famshme, me një bukuri të jashtëzakonshme dhe tepër e zonja në krijimin e planeve që realizonin

⁷³ Id., 8, 2.

⁷⁴ BV, I, 7, 2.

dëshirat e saj, nisi të frikësohet prej aftësive të saj të famshme dhe guximit të saj të madh, dhe në të njëjtën kohë ajo mendonte mbi paqëndrueshmërinë e të shoqit. Kjo e bëri jashtëzakonisht xhelozë; dhe ajo vendosi të komplotojë për vdekjen e rivalës së saj me anë të intrigave.”⁷⁵

2.2.3.Komploti i armenëve

Gjatë viteve 540-548 burimet bizantine heshtin mbi Germanusin. Ai do të përmendet sërish në vitin 548, së bashku me të birin Justinin, gjatë ngjarjeve të komplotit të Artabanit dhe Arsacesit. Të dy fisnikët me origjinë nga familja e famshme mbretërore armene e Arsacidëve, së bashku me pjesëtarë të tjerë të elitës bizantine planifikuan të vrasin Justinianin dhe Belisarin, dhe të vendosin Germanusin në fronin e Kostandinopojës. Gjenerali dardan ishte zemëruar atëkohë me të kushëririn për shkak se Justiniani kishte ndërhyrë në ndarjen e trashëgimisë së vëllait të tij, Boriadit, duke favorizuar vajzën e këtij të fundit, dhe jo vetë Germanusin me dy djemtë e mëdhenj, siç kishte zgjedhur në testamentin e tij Boriadi. Arsacesi bisedoi me Justin Germanusin, pasi i kërkoi më parë të betohej se nuk do ti rrëfente askujt tjetër përveç të atit, dhe Justin duke respektuar këtë betim i tregoi Germanusit për propozimin. Ky i fundit nuk pranoi të bëhej shkak i vrasjes së kushëririn, prandaj vuri në djeni për komplotin komandantin e gardës së ekskuibitorëve, Marselin, një burrë të njohur për drejtësinë e tij, dhe dy ndër fisnikët më të respektuar në Kostandinopojë, patricin Konstandin dhe gjeneralin Buza. Marseli i kërkoi që të mundësonte praninë e një prej njerëzve të tij në bisedat mes konspiratorëve, dhe pasi u bind se gjithçka pohohej ishte e vërtetë, atëherë ia bëri të ditur komplotin perandorit. Justiniani urdhëroi të arrestoheshin të gjithë të akuzuarit, dhe të katërt; Marseli, Leonti (njeriu i Marselit), Buza dhe Konstandini u detyruan të betohen përpara Senatit dhe perandorit për pafajësinë e Germanusit dhe djalit të tij.⁷⁶

“Justiniani mbledhi Senatin në Pallatin në të cilin kryheshin gjykimet, ku pasi vërejti pështjellimin e të akuzuarve, kërkoi të pyeteshin Germanusi dhe Justin, por ata u çliruan nga të gjitha dyshimet me anë të dëshmisë së Marcelit dhe Leontit të cilët, pasi u betuan, ashtu siç Buza dhe Konstandini, qartësuan që Germanusi iu kishte thënë gjithçka besnikërisht, pa u fshehur asgjë. Germanusi dhe Justin u deklaruan të pafajshëm.”⁷⁷

Megjithatë Justiniani i zemëruar nisi të akuzojë kushëririn për vonesën e informimit, por Marseli e mori fjalën sërish dhe dëshmoi edhe njëherë se fajtori për këtë ishte vetë ai, që kishte kërkuar më shumë kohë për hetimet, dhe jo Germanusi. Guximi dhe pranimi i fajit përpara perandorit “*e bëri Marcelin të famshëm dhe që të konsiderohej një burrë ndër më fisnikët*”.⁷⁸

⁷⁵ Anekdotia, XVI.

⁷⁶ Shih në: Procopius, De Bello Gotico III, 32 (më tej BG).

⁷⁷ BG, III, 32, 5.

⁷⁸ Ibid.

2.2.4. Martesa e Germanusit me Matasuntën

Përpara se të martohej me princeshën gjermanike, Germanusi duhet të ketë ndenjur për një kohë të gjatë i ve; siç shkruan Prokopi, për arsye se armiqësia e tij me perandoreshën Teodorë i kishte frikësuar familjet e mëdha bizantine dhe asnjë prej tyre nuk dëshironte të lidhej në martesë me të, apo me tre fëmijët; Justinën, Justinin dhe Justinianin.

“Teodora e urrente kaq shumë sa askush nuk dëshironte të lidhej me të në martesë, ... dhe fëmijët e tij mbetën të pamartuar për aq kohë sa ajo ishte gjallë, ndërsa vajza e tij Justina qëndroi gjithashtu e pamartuar deri në moshën tetëmbëdhjetë vjeçe. Për këtë arsye kur Johani⁷⁹ u dërgua prej Belisarit me një mision në Kostandinopojë, Germanusi ishte detyruar të hyjë në negociata me të, me qëllimin e martesës me vajzën, edhe pse një aleancë e tillë ishte larg të qenit e përshtatshme për të.”⁸⁰

Germanusi dhe Matasunta janë martuar në vitin 549 ose 550 dhe duhet të kenë qëndruar bashkë pak kohë, një ose dy vjet, pasi gjenerali dardan ndërroi jetë në vitin 551. Kronisti got Jordanes shkruan këto fjalë mbi këtë martesë, në kapitujt e fundit të veprës së tij, *Getica*:

“Vitigi i sjellë në Konstandinopjë u ngrit në rangun e Patricit. Në këtë qytet ai vdiq, pasi kaloi dy vjet i rrethuar me gjeste dashamirësie prej perandorit. Pas vdekjes së tij, Justiniani martoi të venë e tij me patricin Germanus, vëllain e tij. Prej kësaj martese lindi një djalë i ardhur në jetë pas vdekjes së të atit, dhe i quajtur Germanus si ai; dhe ky fëmijë, në të cilin ndodhen të bashkuara familjet e Amalëve dhe Anicëve, sjell akoma sot shpresën se me ndihmën e Zotit këto dy familje nuk do të shuhën kurrë.”⁸¹

3. Njgjashmëritë

Vargu i dytë i këngës Martesa e Halilit përcjell klishenë e famshme të epikës shqiptare, “*Fort po shndrit njaj diell e pak po xe*” e cila përshkruan prej shekujsh fenomenin natyror me të cilin Prokopi nis historinë e kryengritjes së vitit 536. Vargu është në të njëjtën kohë edhe formula nismëtare e disa këngëve të tjera të vjetra shqiptare. Me të njëjtat fjalë madje emërtohet kënga e parë e transkriptuar prej Ciklit të Kreshnikëve shqiptarë; “*Tha, drit ka dal e*

⁷⁹ Gjenerali Johan Vitaliani, për më shumë mbi të shih: PLRE III, fq 652-661.

⁸⁰ Anekdotë, V.

⁸¹ Jordanes, *Gotica*, 314, në: Jordanes, Mierow C. C., trad. The origin and deeds of the Goths. Princeton : Princeton University Press, 1908.

dielli nuk ka ra”⁸² një variant shumë i shkurtër i martesës së Halilit i mbledhur nga Gustav Meyer në Mirditë, dhe i botuar në vitin 1897.⁸³ Por në zanafillë bëhej fjalë sigurisht për një përshkrim të ogurit fatkeqësisjellës me të cilin nis historia e heroit të këtij rrëfimi.

Kronikat e Prokopit, që i ka jetuar shumë prej ngjarjeve, janë dëshmia më e rëndësishme që kemi sot mbi luftën vandalike si dhe mbi episodet e tjera historikë të transmetuara prej këngës “Martesa e Halilit”. Për të krijuar poemën e parë prej së cilës është prejardhur kjo pjesë e epikës, poetët janë mbështetur gjerësisht në veprën e kronistit bizantin, megjithëse kanë përdorur edhe tekste të tjera të cilat nuk janë ruajtur, ose që shkruesi i këtyre radhëve nuk ka mundur ti dallojë. Është e kuptueshme që përveç librave të Prokopit, në mesjetën e hershme arbitrit kanë pasur shumë më tepër informacion historik mbi të parin e tyre.

Në pjesën [3:41] përshkruhet një peizazh dimëror; bora ka mbuluar qafat e maleve të Krahinës, Muji me trimat nuk arrijnë ti kalojnë ndaj prijësi i kreshnikëve i fton në kullën e tij. Pengesa e kalimit të maleve pasohet prej fjalëve të një vashe të quajtur Jera, të cilën nuk e hasim askund tjetër në këngë, por as edhe në epikë. “*Mos janë nisë trimat për me çetue, / Qi ata qafat kurr s’mund i kalojnë! / Ka qitë Jera edhe u ka thanë: / - O nuk janë, jo, krushq darsmorë, / Se ata paresh ranë n’lumë; / Ka dalë Muji me kreshnikë, / A thue ndeshet m’ndoi gja malit*” [18:24] Më tej përcillet ideja e pengesës së shikimit prej “përzierjes së frymës së re”.

Vargjet transmetojnë elementë të zbehur dhe të ndërthurur prej tre episode betejash të luftuara në Afrikë: (1) Betejën në Scalae Vetere (2) rrethimin Gelimerit dhe (3) marrjen e qytetit Syllectus.

1) Skena ku trimat *përzihen* dhe *nuk e dallojnë më shoshojnë* e ka zanafillën në episodin e mosdallimit të shokëve dhe kundërshtarëve në betejën e Scalae Veteres. Ideja e pakalueshmërisë dhënë në fjalët e Jerës “*ata qafat kurr s’mund i kalojnë*” i referohet fjalëve të luftëtarëve herulë drejtuar Stotzës gjatë të njëjtës betejë. Aleatët gjermanikë i kërkuar prijësit të tyre që të sulmojë krahun e djathtë duke i shpjeguar se luftëtarët që ndodheshin në krahun e drejtuar nga gjenerali dardan duhet të ishte më të mirët dhe nëse sulmi kundër tyre thyhej atëherë do të humbnin betejën. Emri “Jera” është forma e reduktuar në rrjedhën e kohës e emrit të popullit herul, ndërsa vargu i mëpasshëm; “*O nuk janë krushq e darsmorë*” mund ti referohet trupave elitë nën drejtimin e Germanusit.

2) Peizazhi dimëror dhe përmendja e “qafave” dhe maleve që nuk mund të kalohen, i referohet edhe pamundësisë së luftëtarëve të oficerit Fara për të marrë malin “Papua”. Këtu janë gërshetuar dy ide fillestare pengesash apo pamundësish; ajo për të mposhtur krahun e djathtë të ushtrisë besnike bizantine gjatë betejës së Veteres dhe pamundësia e luftëtarëve të Faras për të pushtuar fortesën e maurëve. Fara ishte gjithashtu herul, ndaj mbetëza “Jera” i referohet edhe atij njëkohësisht. Në të njëjtat ngjarje; ideja e “*frymës*” që pengon dallimin e shokëve (dhe jo më ajo e veshjeve dhe pamja e njëjtë e ushtarëve!) dhe më pas vargu “*T’tanë për darkë Muji i ka ndalë*” shprehin mbetëzën e rrëfimit fillestar mbi vështirësinë e shikimit

⁸² Neziri Z. Këngë të kreshnikëve : antologji. Prishtinë : Libri Shkollor, 2009, n. 23.

⁸³ Id., fq 253

të Gelimerit prej *ajrit të rëndë* dhe idenë e bukës së falur atij prej Faras. Kjo e dhënë e fundit e marrë prej historisë së Prokopit dallohet më mirë në vargun 589, në të cilin Halili, (Gelimeri) i burgosur flet më qartësisht për “një kue bukë” që duhet ti dhurohet mikut. Fjala “ortiqe” në vargjet [7:8] gjithashtu duhet të jetë mbetëz e pjesës që përshkruante betejën e Veteres dhe transmetonte emrin “Ortaias”.

3) Ndërsa fjala “borë” në vargun 4 i referohet emrit “Boriades” dhe marrjes së qytetit Syllectus.

Vetë skena dimërore në pjesën e parë të këngës është ndërtuar me shumë gjasa duke nisur prej këtyre dy emrave, siç edhe sigurisht prej ngjarjeve të rrethimit të Gelimerit dhe idesë së të ftohtit dimëror që i shtonte vuajtjet e vandalëve dhe maurëve. Me sa kuptohet, antroponimet “Ortaias” dhe “Boriades” janë ruajtur deri në një moment të transmetimit, dhe më pas, nën influencën e tyre dhe ngjarjeve të rrethimit të Gelimerit, është rikrijuar skena dimërore. Ndërkohë ndërhyrja e personazhit të “Jerës” dhe fjalët e saj janë ende jo të qarta dhe të mirështjelluara, pasi rapsodët nuk kanë rindërtuar duke u nisur prej këtij informacioni që e ka humbur një pjesë të mirë të kuptimit fillestar.

Në vargjet [35:37] Muji ndez zjarrin e vatrës dhe i gostit miqtë me raki: “*Treqind vetë priherë m’u xe*”, - Numri “treqind” është një e dhënë që e ka origjinën në veprën e Prokopit. Kronisti përmend dy trupa të tilla luftëtarësh; pasuesit që shoqëronin Germanusin në Antioki dhe pararojën e drejtuar nga Johan armeni gjatë marshimit kundër Kartagos. Arsyeja e hasjes të shpeshtë të një numri të tillë personazhesh ndër vargjet e tjera, dhe në përgjithësi në këngët e kreshnikëve, e ka origjinën prej strukturës organizative të ushtrisë bizantine të kohës, ku një prej njësive të saj e quajtur “numerus” ose “tagma” formohej prej rreth treqind ushtarëve.⁸⁴

Në pjesën e mëpasme trimat nisin të kuvendojnë mes tyre dhe tema e bisedës të tensionuar do të jetë *martesa e Halilit*. Fillimisht Muji qortohet se nuk e ka martuar djalin, vijon një grindje mes të dy vëllezërve dhe betimi i gjatë i heroit. Mes zënkës, Halili sqaron se nuk ka dashur vetë të martohet dhe përshkruan bukurinë e Tanushës me poezinë, ndoshta më magjepsëse, të epikës shqiptare.

Në vargun 50, përmendet për herë të parë emri i heroit qendror të këngës. - Në pasazhin e mëposhtëm mbi antroponiminë e eposit të kreshnikëve, studiuesi Frano Prendi i shpjegon me këto fjalë origjinën e emrave të Halilit dhe Gjergj Elez Alisë:

“Pjesa më e madhe e emrave të heronjve mendohet të mos jenë huazime të drejtpërdrejta prej osmanishtes, por kalime kuptimore të emrave të mëhershëm, përkthime strukturore të tyre. Emri i Halilit, që i kthyer në shqip do të thotë “i bukur”, i përgjigjet thelbit të personazhit, që trashëgohet prej kohësh shumë më të hershme. Në emrin e Gjergj Elez Alisë

⁸⁴ Midis 200 dhe 400 luftëtarë, sipas: Bury J. P. History of the later Roman Empire : from the death of Theodosius I to the death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565), vol. II. London : Macmillan, 1926, fq 76. Tagma e Ekskuibitorëve përbëhej përndryshe nga 300 luftëtarë, sipas; Treadgold W. T. Byzantium and Its Army, 284-1081. Stanford : Stanford University Press, 1995, fq 92.

gjymtyra e tij e tretë do të thotë «i lartë, fisnik», që gjithashtu vlen për të theksuar një tipar që personazhi e kishte para kontakteve me botën e Perandorisë Osmane.”⁸⁵

Pra një nga hipotezat mbi burimin e emrit të Halilit është (a) që kalimi kuptimor të jetë kryer prej epitetit “alia” i cili ndeshet ende sot i ngurtësuar në formulën nominative të Gjerzit/Gjergjit ose (b) përndryshe origjina është prej epitetit “gojen”, duke pasur parasysh se fjala “gojen”, e cila shoqëron shpesh emrin e këtij heroit në këngët e sllavëve myslimanë ka të njëjtin kuptim me osmanishten “halil”; ka kuptimin “i hijshëm”.⁸⁶ Germanusi mund të jetë quajtur fillimisht me një nga sintagmat emër-epitet “Anici fisnik (alia)” ose “Anici i hijshëm (gojen)”, dhe më pas duke u nisur nga njëra prej tyre kemi sot trajtën “Halil Hërnjci”.

Kundërvënia e dy kreshnikëve e ka zanafillën në konfliktet mes Justinianit dhe Germanusit; ndoshta në përballje të padëshmuara që duhen të kenë ndodhur me siguri, përderisa për rreth tetë vjet, prej vitit 540 deri në 548, emri i Germanusit nuk haset më në kronikat e kohës; ose vetëm në ngjarjet e komplotit të armenëve dhe zemërimin mes dy kushërinjve pas ndarjes së trashëgimisë të Boriadit. Dhe përveç këtyre, sigurisht në informacionin e Prokopit mbi pengimin e martesave të familjes së Germanusit nga Teodora.

Fillimisht shprehet një qortim ndaj Mujit për beqarinë e Halilit, dhe përmenden djemtë dhe vajzat e moshatarëve të heroit, të cilët janë martuar prej kohësh. Njëri prej agëve i drejtohet Mujit me fjalët : *“Qysh Halilin s’e martove? / Janë martue krejt moca e tij, / Djelm e çika zotynë u ka falë, / Djelt e tyne n’lojë t’tanë janë dalë. / A t’u dhimtën paret për me i dhanë? / A t’u dhimten darsmat për me i ba”*, [50:55]

Ndërsa më pas, Halili flet në vetën e tretë, qartësisht për dikë tjetër, që ai s’e ka lënë (dhënë) për pare, as për mik, por nuk ka dashur vetë të martohet.

“Dorën gojës Muji ja ka vndue, / Aq ma tepër djali a pezmatue. / - Prapou, Mujë, se m’ka ardhë dita e dekës! / - Rend me rend, Mujo, po flasim, / Ka britë t’madhe plaku Basho Jona. / S’e kam lanë, or shokë, për mik, pse s’gjeta / S’e kam lanë për pare, pse nuk pata, / S’e kam lanë për vashë, pse nu’ mund hasa / Veç s’kam dashtë vetë m’u martue!. [100:108]

Rrëfimi për djemtë dhe vajzat (e moshatarëve të heroit) e ka zanafillën në dëshminë e kronistit mbi pamundësinë e martesës së fëmijëve të Germanusit me familje të rangut të tyre, dhe grupvargu i akuzës së agëve ndaj Mujit, duhet të ketë qenë fillimisht një akuzë e ngritur kundrejt Teodorës dhe perandorit Justinian, që e ka lejuar të shoqen të ndërhyjë mes familjes së justinëve. Prokopoi shkruan veçanërisht për Justinën që e kishte kaluar moshën e martesës, për kohën, dhe me sa kuptohet edhe vargjet e fjalëve të Halilit i referohen më së shumti këtij pasazhi të De Bello Vandalico. Më tej, ndër qortimet e Mujit dhe agëve drejtuar Halilit në këtë pjesëz të këngës mund të përcillet edhe ideja e pafavorshmërisë së martesës të Justinës me Johan Vitalianin, siç ndoshta në [59:60], *“Le’ konakun, Mujë, qi s’po ta fikin, / Ma zi fisin, Mujë, po na koritin”*. Johani, sipas Prokopit, nuk i përkiste të njëjtit rang social me Germanusin, por ky i fundit u detyrua ta kërkojë lidhjen për të mos e lënë Justinën të

⁸⁵ Anamali S., Instituti i Historisë (Akademia e Shkencave e RSH), et al. Historia e Popullit Shqiptar. Tiranë : Botimet Toena, 2002, fq 304.

⁸⁶ Skendi, 1954, fq 104.

pamartuar. Megjithatë Johan Vitaliani ishte një luftëtar dhe komandant mjaft i zoti, dhe i shquar për trimërinë dhe thjeshtësinë e tij, ndaj është më e besueshme hipoteza se Germanusi ka vendosur për martesën, duke menduar së pari për virtytet e dhëndrit të tij. Ndërkohë edhe pse Anekdotat ka qenë një prej burimeve të poetëve, këta kanë zotëruar të dhëna të tjera më të favorshme ndaj Johanit, sigurisht edhe lavdet mbi të në *De Bello Gotico*, që janë shkruar nga vetë Prokopi.⁸⁷

Dy elementë të tjerë të paqartë në këtë pjesë janë ato të dy betimive të Halilit dhe konflikti që pason mes tij dhe Mujit. Sidomos fjalët e betimit të dytë janë solemne; *“Nji be t’madhe qi kam ba, / Nji be t’madhe n’emën t’Zotit, / Njatij t’lumi qi vran e kthiell, / Rendon tokë e rendon qiell, / Qi, ja martohem me gur e dhe, / Ja e kam marrë Tanushën e Krajlit. / E a ndigjuet, ju agët e Jutbinës? / Ndeja kuk si natën e vorrit / E n’Krahinë cok s’u martova!”* [122:129] - Mundet që këto fjalë, të paraprirat nga akuzat e agëve dhe Mujit kundër Halilit, të kenë origjinën në betimin e Germanusit dhe të katër fisnikëve gjatë gjykimit të komplotit të Armenëve. Në këtë pjesë të këngës agët e akuzojnë heroin se po ju korrit fisin ndërsa vetë Muji shton fjalë mjaft të rënda, që mund të arsyetohen më mirë me mendimin e tradhtisë ndaj tij, sesa me dashurinë e djalit për vajzën e krajlit sllav; *“Qi për n’dash të me m’pru marren te shpija, / He, ktij Zoti i shkimët hisen e diellit! / E n’pastë menden me na koritë fisin, / Gjurma, re, qetash me kokërr rrefeje! / Zirma tokë, përjashta n’natë të vorrit!”* [70:74]

Në vargun 84 vendi i Tanushës quhet Krajli dhe prej këngëve të tjera e dimë se bëhet fjalë për krajinë apo mbretërinë e Talirit (Italisë).⁸⁸

Vetëm në dy hapësira të caktuara historike; Italia dhe Ravena - siç edhe Verona e longobardëve dhe Rozamundës - janë quajtur në këtë mënyrë: Ndërsa ishin pjesë e perandorisë së Karlit të Madh, gjatë viteve 773-814 dhe në vitet 875-888, kur sundoheshin prej trashëgimtarëve të tij; Karli II (875-877), Karlomani (877-879) dhe Karli III (879-888), mbreti i fundit i dinastisë karoline.⁸⁹ Mund të pohohet se në vitet e fundit të shekullit VIII dhe përgjatë gjithë shekullit IX, Ravena i përkiste një perandorie e cila nuk mund të identifikohet ndryshe përveçse si “Perandoria e Karlit të Madh”, ashtu siç edhe në fakt në tekstet e sotme historike emërtohet “Perandoria Karoline” prej formës latine “Karolus” të emrit të perandorit të Madh frank. Edhe për disa dhjetëvjeçarë pas vitit 888 të vdekjes të Karlit III, vendi mund të ketë vazhduar të identifikohet ende si pjesë e Mbretërisë së Karlit, por më pas me kalimin e kohës dhe harresën e sundimtarëve të dinastisë karoline, emërtimi i vjetër është zëvendësuar. Kështu mund të besohet se poema prej së cilës rrjedh “Martesa e Halilit” apo një kronikë e parë në prozë; është shkruar pikërisht në shekullin IX ose në vitet e parë të shekullit X. Gjithashtu, kronika e Paul Diakonit, prej të cilës janë marrë mjaft elementë në epikën ballkanike, është krijuar në fundin e shekullit VIII, dhe është dashur njëfarë kohe që një kopje e saj të mbërrinte në Arbëri. Më tej, është dashur njëfarë kohe për të transformuar këtë kronikë të parë në poemat epike arbëre të shekullit XI, elementë prej të cilave ndeshen sot në

⁸⁷ Prokopi e përshkruan me fjalët; *“me një guxim shumë të madh, i pafrikë përpara rrezikut, dhe i zoti për të realizuar ndërmarrjet më të vështira ...”*, (BG, II, 10, 1)

⁸⁸ Skendi, 1954, fq 108.

⁸⁹ Delogu P. "Lombard and Carolingian Italy", në: McKitterick R. The New Cambridge Medieval History, v. 2 (c. 700-c. 900). Cambridge: Cambridge University Press, 1995, fq 290-319.

poema gjestesh të lëndës së Francës të krijuara prej fundit të shekullit XI⁹⁰; elementë që nuk mund të jenë marrë veçse gjatë shkëmbimeve normano-arbëre, njëloj të ndodhura përgjatë shekullit XI.

Në [78:79] vendet e kreshnikëve emërtohen Krahinë dhe Jutbinë. Fjala “krahinë”, e marrë me shumë gjasa prej serbokroatishtes, e ka origjinën prej bizantines “khora” që nënkuptonte në mesjetën e hershme një provincë kufitare të Perandorisë Bizantine.⁹¹ Sigurisht rrëfëhet për një krahinë kufitare në Ballkanin perëndimor ku kanë jetuar të parët e bartësve të eposit, por është e vështirë të sqarohet në këtë stad në mënyrë të qartë se për cilën provincë bëhet fjalë; për Krahinën mes Bosnjës dhe Kroacisë afër së cilës ndodhet qyteza e Udbinës, për zonën përreth Krujës ku siç shkruan Barleti u vendosën të parët e arbërve⁹² dhe në të cilën duhet të ndodheshin në shekujt IX-X, për Shkodrën për të cilën i njëjti autor rrëfen gjithashtu se mes kohës të sulmeve barbare dhe sundimit të princave sllavë është drejtuar nga një prijës shqiptar i quajtur Johan,⁹³ apo për Malësitë e Dukljës dhe Dukagjinit, emri i të cilave na kujton prijësin legjendar Dukagjin. Gjithsesi mund të themi se vendi i kreshnikëve dhe këngëve tona është një “khora” një krahinë kufitare jo shumë e madhe, diku në malet e Ballkanit perëndimor të shekujve IX-X.

Në vargun 93 ndeshim togfjalëshin “*kalemi i Tushës*”. “Kalem” është një huazim latin që nënkupton pendën e një shkruesi, ndaj (a) emri mund ti referohet një prej krijuesve të këngës, ose përndryshe (b) një prej personazheve të veprës së Prokopit, i cili disa herë i shoqëron përshkrimet e betejave apo fatkeqësive duke përmendur perëndinë Tishe (Fatin)⁹⁴ që rregullon jetën e njerëzve dhe vendos paraprakisht mbi ngjarjet që do t’ju ndodhin. Kjo hipotezë e dytë

⁹⁰ Afërsi të shumta dhe shpesh befasisëse mes Cikleve më të vjetra ballkanike dhe epikës franceze janë dalluar duke nisur prej fundit të shekullit XIX nga folkloristë të huaj dhe shqiptarë. Po përmendim këtu emrat e autorëve; Aleksandr Veselovskij, Nikola Banašević, André Vaillant dhe Moikom Zeqo, ndërkohë që pjesët e shënuara të eposit si mbartëse të paralelizmave janë veçanërisht, në njërën anë; Cikli i Gijomit hundëshkurtër, Poema e Rolandit dhe poema «Roman de Florimont» me në anën tjetër; dy ciklet sllavojugore; të Marko Krajleviçit dhe Betejës së Kosovës, dhe kënga e Gjergj Elez Alisë. Në vitin 1856 studiuesi Gaston Paris formuloi në veprën « Histoire poétique de Charlemagne » hipotezën e njohur si « Théorie des cantilènes » sipas së cilës Poema e Rolandit është krijuar në dy etapa; në fillim në shekujt IX-X kanë qarkulluar këngë të shkurtra luftëtarësh; dhe në etapën e dytë në shekujt XI-XII këto janë përmbledhur në poema të gjata gjestesh prej trubadurëve, këngëtarëve francezë që fitonin jetesën duke i recituar për fisnikët ose popullin e thjeshtë. Kjo hipotezë dhe fakti historik i shkëmbimeve të disahershme arbëro-normane në shekullin XI do të mund të shpjegonin paralelizmat e shumta mes epikës ballkanike dhe asaj franke, për të cilat do të flitet më tej edhe në shkrime pasardhëse. Shih në: Fajgelj A. Phraséologie Et Idéologie Comparées Dans L'art De L'épopée : Homère, Chansons De Geste, Goslé. Montpellier : Université Paul Valéry - Montpellier III (Thèse de doctorat en grec ancien), 2008 ; Zeqo M. Grishja E Florimontit: Sagë Virtuale. Tiranë: Florimont, 2004 ; PARIS G. Histoire poétique de Charlemagne. Paris : Emile Bouillon, 1974.

⁹¹ Odorico P. «La pesanteur des mots. A propos des traductions du Digénis Akritas», në: Ahrweiler H. Acrinet, t. 2, Les Akrites en l'Europe; s. I, 2004, fq 38, [e aksesueshme në web] “Les mythes et les legendes que partagent les peuples de l'Europe” <http://www.prismanet.gr/acrinet/en/publications.shtml> [03. 11. 2013]

⁹² Barleti M., Prifti S., përkth. Historia e jetës dhe e veprave të Skenderbeut. Tiranë : Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1964, fq 100.

⁹³ Barleti M., Lacaj H., përkth. Rrethimi i Shkodrës. Tiranë : Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1967, fq 37-8.

⁹⁴ Bury J. B. A history of the later Roman empire from Arcadius to Irene, v. II. London : Macmillan, 1889, fq 178.

mbështetet edhe në veprën e studiuesit Shaban Sinani, i cili ka dalluar se mund të ketë ekzistuar në mitologjinë shqiptare një hyj pagan me një emër të përafërt “Shita”.⁹⁵

Në 112 përmendet për herë të parë titulli osman “agë”, i cili është një emërtim për drejtuesit ushtarakë ose civilë të Perandorisë osmane, që duhet të korrespondojë me shqipen “prijës” apo “kryetar”. Fjala “agë” mund të besohet se ka zëvendësuar një titull të mëparshëm për fisnikët ose komandantët ushtarakë bizantinë, por vërehet se më tej në këngë dhe në të gjithë Ciklin e Kreshnikëve i referohet të gjithë luftëtarëve të Krahinës, qofshin këta edhe luftëtarë më të thjeshtë, siç treqind agët që bashkë me Mujin do të sulmojnë Kotorret në pjesën e fundit të këngës. Për kujtesë, në kronikë treqind agët korrespondojnë me treqind ushtarët e Johan Armenit dhe treqind luftëtarët e Germanusit; pra aty “agë” nuk i referohet prijësve apo komandantëve ushtarakë. Sigurisht përpara korrektimeve të epikës në shekujt e fundit të sundimit osman nuk është përdorur kjo fjalë, e huazuar vonë nga osmanishtja, por me siguri një titull tjetër i kuptimit të “kryetar” për prijësit, ndërsa për sa i përket luftëtarëve të thjeshtë; ndoshta etnonimi “arbër”, apo ndonjë fjalë tjetër e afërt me epitetet e këngëve të akritëve; ndoshta aguros (ἀγούρος)⁹⁶ ose vetë “akritë”.

Në [141:153] një erë e nxehtë ngrihet prej detit, shkrin akujt në male dhe liron rrugën për në Krajli. *Të bardhët e bjeshkëve bien në det.*

Pjesëza tregon për erën e detit Mesdhe që mundësoi udhëtimin e shpejtë të flotës së Belisarit prej arkipelagut të Maltës në brigjet afrikane, ndërkohë që “Të bardhët e bjeshkëve” janë vetë trupat bizantine; ato të Belisarit, dhe më pas të Germanusit.

Kështu vargjet “*E e ka çue një frimë të fortë / E e ka çue një frimë të xetë / E e ka lëshue krejt ren e zezë / Por tri dit e ma s’ka ngjatë*”, - janë të përafërta me fjalët e Prokopit, i cili shkruan se, “*pasi i lëshuan velat ... atje u ngrit një erë e fortë prej lindjes që të nesërmen e dërgoi flotën drejt bregut libian.*

Ngjyra e kuqe, të cilën jemi mësuar ta shohim gjithnjë në piktura, dokumentarë apo filma, si ngjyrën kryesore të veshjes së legjionarëve romakë dhe si simbol të ushtrisë perandorake, në shekullin VI u rezervojë vetëm prijësve ushtarakë, ndërsa uniformat e luftëtarëve ishin tashmë pothuajse krejtësisht të bardha.⁹⁷ Gjithashtu në veshjet tradicionale të shqiptarëve dominon e bardha, çka rrëfen për një lidhje të trefishtë.

Në vargjet [153:169] përshkruhet rilindja e natyrës pas kohës dimërore të vargjeve fillestare. Halili përgatitet të niset për tek vajza e dashur dhe i kërkon Mujit ti huazojë gjogun, por kryekreshniku nuk pranon deri në çastin që nëna e dy heronjve - e shqetësuar se Halilit mund ti ndodhë ndonjë fatkeqësi në vendin armik - ndërhyt dhe i kërkon që t’ia plotësojë dëshirën të vëllait. Fjalët e nënës janë; “*Gjogun djalit qi s’ja dhae? / Rrezik djali me ba me e pasë / E n’Krajli gja me ta gjetë.* [166:168]

⁹⁵ Shih në: Sinani, 2012, fq 193.

⁹⁶ Sipas Paolo Odorico, nënkupton një luftëtar të ri trim dhe të besuar të prijësit. Shih: Odorico P., Théologitis H. A., Arrignon J. P. L’akrite: L’épopée Byzantine De Digénis Akritas. Toulouse: Anacharsis, 2002, fq 84.

⁹⁷ Nicolle D., McBride A. Romano-Byzantine Armies, 4th-9th Centuries. London : Osprey Publishing, 1992, fq 27.

Motivi i faljes së gjogut të Mujit, pasi Halili mund të ndodhet në rrezik, e ka burimin në gërshetimin e dy episodeve të De Bello Vandalico; në faljen e kuajve Belisarit prej Justinianit, dhe në faljen e gjogut Germanusit prej truprojave gjatë betejës në Scalae Vetere. Origjina prej të dy ngjarjeve kuptohet më lehtësisht në një variant më të shkurtër të Martesës së Halilit, në këngën “Krajli i Talirit”,⁹⁸ ku heroi ia merr gjogun një ushtarit (sejmendi), përveçse më parë edhe vetë Mujit. Gjithashtu ky episod mund ti referohet edhe një ideje të ndihmës të munguar për Germanusin e dërguar në Antioki.

Në pjesën [169:247] Muji e këshillon Halilin të ndalet në Krajli tek probatini i tij, Vuku, që mund ta ndihmojë me grosh dhe shpatë. Të dy heronjtë përshëndeten, Halili merr “*dromin për Krajli*” dhe përshkon nën mbrojtjen e zotëve paganë një rrugë shumë të gjatë deri në “*Bjeshkën Ma t’naltën*”. Aty buzë një shkëmbi takohet me një personazh të mbinatyreshëm, Orën, e cila fillimisht paraqitet si një njeri: “*Kur ka dalë n’bjeshkën ma t’naltën / Na e ka pa ‘i lum t’gjanë e t’gjatë, / I gjatë ishte det e n’det, / Andej lumet veç e lpe. / Ka ba gjogut me i dhanë uj / Tre pash gjogu a dredhë përmbropa / Paka ‘i njeri për buzë shkami*” [213:219]

Ora i shpjegon heroit se Vuku nuk ndodhet më në Krajli, dhe më pas i tregon itinerarin për tek çadrat e bardha dhe shatori (çadra) i kuq i Tanushës: “*A p’e shef qat lumë të gjanë? / Atje i thonë “Te lumi i Tunës”. / Ndale synin n’at breg lumit, / Merr teposhtën der’ tu hijet! / A po i shef do çadra t’bardha? / N’mejdís t’tyne ‘i shatorr t’kuq? / Frenin gjogut mos m’ja ndalë, / Fill t’ka çue te e bija e krajlit! / Ora a shdukë e hupë në mal, / Djali a shdukë e ra në fushë*”[238:247]

Sulmi mbi Afrikën e Veriut kishte bekimin e Zotit të të krishterëve sipas ëndrrës së klerikut Paul, ashtu siç edhe udhëtimi i Halilit është nën mbrojtjen e Diellit, Hënës dhe Zanave, çka nënkupton afërsi narrative por edhe poetë, apo me shumë gjasa transmetuesë fillestarë, me një besim të krishterë të sipërfaqshëm, ndërkohë që besonin edhe në hyjnitë parakristiane.

Vuku është një hero negativ këngësh të tjera, për të cilin do të flasim më gjerësisht më pas, por në këtë herë; heroi dhe epiteti i tij i referohen uzurpuesit, harambashit,⁹⁹ apo kryehajdutit, Gelimer, dhe me shumë gjasa edhe një heroi të mëparshëm pozitiv, Belisarit. Mundet që përpara udhëtimit për në Kartago Germanusit ti jetë premtuar ndihmë me ushtri dhe para (grosh dhe shpatë) prej dikujt të ndodhur në vend, Vukut, që në këtë rast mund të jetë veçse Belisari. Ai dispononte në vitin 536 një ushtri në Sicili si edhe pasuri të marra prej zotëruesve të mëparshëm gotë të ishullit, dhe Germanusi mund të jetë nisur nga Kostandinopoja edhe me një premtim të Justinianit për trupa, përveçse me pasuesit e paktë me të cilët arriti në Afrikën veriore. Gjithashtu Belisari mund ta informonte Germanusin më mirë se kushdo tjetër mbi situatën në Afrikë.

Halili udhëton për në Krajli dhe ndalet në “Bjeshkën ma t’naltën”, që duke pasur parasysh, kontekstin e udhëtimit të gjatë “det e më det”, ndalesën në bjeshkë, marrjen e informacionit

⁹⁸ Për këngën Krajli i Talirit, shih: Ministrija e Arsimit. Visaret e Kombit IV. Tiranë : Shtëpia Botonjëse Kristo Luarasi, 1939, fq 180-8. Do të ketë një shkrim të mëpasëm që synon shpjegimin e të dhënave të kësaj kënge.

⁹⁹ Huazim prej turqishtes, me domethënien “kryehajdut”.

prej një personazhi tjetër dhe afërsitë fonetike, nuk mund të jetë veçse gërshetimi i emrit të Bjeshkës të Etnës dhe ishullit të Maltës.

Apelativi i anijes “dromon” me të cilën udhëtonin luftëtarët bizantinë drejt Afrikës është ruajtur në këngë në formën “drom”. Fjala është kuptuar edhe përdoret si drum (rrugë), megjithatë ngjashmëria me emrin e anijeve bizantine është mjaft domethënëse, po aq sa edhe fakti se kjo rrugë, e cila kalon nëpër lumin me “ujë që nuk pihet nga gjogu”, nuk mund të kryhej veçse me anije. Në poemën e gjesteve të lëndës së Francës, “Le Charroi de Nimes”,¹⁰⁰ e cila është frymëzuar apo është gërshetuar gjerësisht me motive të këngëve më të vjetra arbëre, sidomos atyre mbi perandorin Justinian II, ruhet gjithashtu motivi i lundrimit me dromon. Në vargjet [212:213] të këngës, “*quant ge en ving a mon hoste Guion / Qui m’envoia par mer en un dromon*”,¹⁰¹ heroi Gijomi Hundëshkurtër (Guillaume au cort nez) rrëfen për një udhëtim me këtë lloj anijeje dhe përmend një emër mjaft interesant të një heroi kundërshtar gjerman.¹⁰²

Në Bjeshkën Ma’t’naltën, Ora i rrëfen Halilit se Vuku nuk ndodhet në Krajli, dhe i tregon rrugën që duhet të kryejë për të arritur tek çadra e kuqe e Tanushës. Ajo kalon, siç u përmend, përmes lumit me “*ujë që nuk pihet prej gjogut*” dhe të gjatë “*det e n’det*”; më pas vijon në brigjet e Tunës; dhe në fund *tejposhtë deri tu’ hijet*. - Rapsodët kanë përdorur fjalën lumë, pasi indikimi i një deti që ndan Udbninën në Bosnjë me Kotorrin ose Ravni Kotarin do të kishte qenë një pasaktësi që nuk mund të kalohej pa u vënë re prej dëgjuesve të këngës. Pra, ata kanë korrigjuar pjesën më kritike të rrëfimit, por natyrisht kuptohet mjaftueshëm se lumi në fjalë është një det, përkatësisht pjesa e detit Mesdhe midis Siçilisë dhe brigjeve libiane, sot tuniziane. Emri Tuna është mbivendosur mbi atë të detit Tuskan dhe fraza “det e n’det” është mbetëza e gjithë pasazhit të kronikës që rrëfente udhëtimin e flotës së Belisarit mes dy deteve për të mbërritur në brigjet afrikane. Vetë toponimi, “Tuskan”, në fakt jo i sakti për këtë pjesë të Mesdheut, është marrë prej leximit të De Bello Vandalico.

Gjithashtu sintagma “brigjet e lumit” na kujton sintagmën “bregu libian” ku sipas kronistit u ndal flota e Belisarit (*u ngrit një erë e fortë prej lindjes që të nesërmen e dërgoi flotën drejt bregut libian*)

Toponimi “Hijet” ka shënjuar në zanafillë qytetin Hermion (Byzancea), në të cilin sipas informuesit të Prokopit, dhe më pas të Belisarit, ndodhej Gelimeri i larguar prej Kartagos/Kotorrit.

Ora përmend edhe një vend të tretë; “Lugjet e Verdha” në vargjet [229 :234], “*Pa mba vesh, or djalë i ri, / P’e di mirë, pse kah je dalë, / Se t’kam pa ndër Lugje t’verdha, / Se t’kam dashtë si sytë e ballit, / T’kam ruejtë natën, t’kam ruejtë ditën, / M’ke pas hije për mbas trupit*” - Vetë fjala “lugje”, mund të jetë mbivendosje e “Scalae” dhe sa për pjesën e dytë të

¹⁰⁰ “Charroi de Nimes”, në: Jonckbloet W. J. A. Guillaume d'Orange, Chansons de geste de XIe et XIIe siècles, t. I. La Haye : M. Nyhoff, 1854, n. 2.

¹⁰¹ Jonckbloet, op., cit., 1954, n. 2.

¹⁰² Në poemat e lëndës të Francës, etnonimi alëman (aleman) mund të jetë aktualizimi i një forme të mëparshme alban (albanois) ndërsa emri i këtij personazhi; një emër i antroponimisë të krishterë arbëre.

togfjalëshit “Lugje të Verdha”, është e mundur që bashkë me fjalën e mëparshme “Vetere”, edhe ngjyra e verdhë e tokës afrikane të ketë ndërhyrë në procesin e rikrijimit.

Në këtë pjesë të këngës vetëm ky informacion e ka origjinën në historinë e Germanusit, dhe së bashku me të gjithë grupvargun [294:234] ku ndodhet është zhvendosur mes vargjeve që rrëfejnë në fakt historinë e Belisarit. Edhe nëse supozojmë se poetët kanë zotëruar të dhëna mbi udhëtimin e Germanusit për në Kartago; sërish në vitin 536, Siçilia ishte marë prej bizantinëve dhe Germanusi nuk kishte përse të ndalej afër Etnës për tu fshehur dhe informuar, por mund të hynte lirisht në portet e mëdhenj të ishullit. Dhe mundet që një ndalesë të tillë të jetë kryer vërtetë. Po ashtu në De Bellis dëshmohet se Germanusi mbërrin menjëherë në Kartago,¹⁰³ dhe nuk përmendet ndonjë ndalesë në ishuj apo në vende të tjera të kontinentit afrikan, (përveç kryeqytetit), që do të justifikonin toponimin Hijet. Rruga e tij e mëpasshme për në vendbetejën Scalae Vetere në Numidi, nuk ka kaluar prej Hermioniës ose ndoshta Hippos, një itinerar i tillë do të sillte një udhëtim të gjatë e të panevojshëm. Pra, përveç strofës së vajzës të dashuruar në Lugje të Verdha, nuk përcillet një përshkrim i udhëtimit të Germanusit; por është pikërisht itinerari i flotës të Belisarit. Ndalesa e Halilit në Bjeshkën e Naltë i referohet ndalesës së Belisarit në Etna, ndërsa ideja e marrjes të informacionit prej një personazhi njerëzor që më pas transformohet në Orë, e ka origjinën pikërisht në episodin e informimit të Belisarit prej Prokopit. Me shumë gjasa vetë fjala “paka” në 219; “*Paka ‘i njeri për buzë shkami’*” është mbetëza e emrit të kronistit, ndërsa fjala “shkami” aktualizim i emrit të Sirakuzës.

Edhe pse është heroi i një pjese të rëndësishme të motiveve të këngës, emri “Belisar” duket se është harruar në një kohë të mëparshme. Por pa dyshim ai mbahej mend ende, të paktën deri në shekujt XIV-XV, dhe vargjet mbi gjestet e tij kanë qenë kënduar atëkohë pa modifikimet e sotme antroponimike, përderisa një prej fiseve të mëdhenj shqiptar të kësaj periudhe identifikohet me patronimin Berisha, emër shumë i afërt me trajtën latine Belisarius. Eposi ishte ende atëkohë historia dhe enciklopedia e pjesës më të madhe të arbërve; emrat duhet të huazoheshin rëndom prej këngëve, përveçse prej teksteve liturgjike.

Strofa që përcjell dashurinë në Lugje të Verdha, e cila është pjesë e elementëve arkaikë të këngës, me siguri duhet të ketë origjinën në ngjarje të jetuara në Afrikë prej heroit të këtij rrëfimi, dhe duhet të rrëfejë një dashuri të panjohur të tij. Në Historinë Sekrete, Prokopi pasqyron një shëmbëlltyrë të Teodorës shumë më të errët sesa ka qenë në realitet, dhe beqaria e gjatë pas vdekjes së Pasarës, bashkë me shpjegimin e Halilit se nuk “*dëshiron vetë të martohet*” mund të ketë pasur një arsye tjetër; ndoshta një vajzë romane, gjermanike apo maure - të zgjedhur mes “*tridhjetë vashave*” - së cilës mund ti jetë ruajtur emri ndër këngët e tjera, por përndryshe jo në dëshmitë historike.

Vargjet e mëpasshme [248:272] rrëfejnë mbërritjen e Halilit në brigjet e Tunës; ai e lidh gjogun në një imsh të ahesh, i afrohet fshehtas çadrave të kampit të Tanushës, dhe aty pret të vijë mesnata për të mësyre kampin.

¹⁰³ BV, II, 16, 1.

Motivi i pritjes gjatë natës e ka origjinën në strategjinë e ushtarëve të Boraidit që ndenjën fshehur natën në një luginë dhe në mëngjes hynë të maskuar mes karrocave në qytetin Syllectus. Përveçse afërsisë së emrit Boriades dhe “borë” në skenën e fillimit të këngës; mënyra e mësymjes së trupës të vogël bizantine është mjaft e afërt me atë të Gijomit në poemën “Le Charoi de Nimes”. Heroi frank e çliron qytetin e Nimës nga arabët duke hyrë bashkë me një trupë të vogël luftëtarësh të fshehur brenda vozave të një karavani (charoi) karrocash fermerësh.

Pra episodet e ndalesës të Halilit në bregun e lumit, lidhja e gjogut në një imsh të ahesh, dhe më pas fshehja e tij deri në mesnatë për të pritur mësymjen ndaj vendit kundërshtar; e kanë zanafillën në ngjarje të vendosura, në vijimësi, në De Bello Vandalico I; zbarkimin e flotës në bregun libian - dërgimin e Boriadit dhe ushtarëve të tij drejt Syllectus-it - fshehjen e luftëtarëve në një luginë - marrjen e qytetit.

Në poemën fillestare, vendi në bregun libian ku u ankoruan anijet e flotës bizantine pas udhëtimit të gjatë quhej Caput Vada, që në shqipe do të thotë “Vau i Kokës”, ndërsa në këngën tonë vendi në bregun e lumit ku lidhet gjogu pas udhëtimit të gjatë të heroit është një “imshtë” që mesa kuptohet prej vargut të mëpasshëm “*imshta ishte tanë ahishtë*”[252] nënkupton një pyll të vogël apo një koriye. Në burim në këtë pjesë me siguri duhet të ketë qenë vendosur toponimi latin ose përkthimi i tij në shqipe, ndërsa më pas ai është aktualizuar. E vetmja hipotezë që mund të jepet për këtë aktualizim (mes të dhënave të transmetuar relativisht mirë) është fakti se fjala “imshtë” dëfton apo dëftonte¹⁰⁴ një element apo hapësirë “të imët” ose të hollë, të vogël që mund të ketë qenë edhe një hapësirë ujore përpara se ky koncept të përkufizohej nga huazimi latin “va”.

Në [273:322] pasi mësyn çadrat dhe pret një copë prej shatorit të kuq; Halili takohet me Tanushën, flet me të, dhe më pas - në një episod të pazakontë për përshkrimin poetik të një takimi të parë mes të dashuruarve - vendos që të bëjë rojë tek shtegu i shatorrit; edhe pse Tanusha po i kërkon të hyjë brenda. “*Hajde mbrendë, kopil, po i thotë, / Se ja desim t’dy përnjiherë, / Ja kem’ pshtue t’dy përnjiherë. / Sa mirë djali nuk po ngutet! / - Ndal një herë, çikës i ka thanë. / E t’m’ka nxjerrë shpatën prej millit. / Ka xënë priten n’shtek t’shatorrit,*” Vetëm pasi sigurohet se nuk ka asnjë rrezik, Halili hyn në çadrën e pasur ku princesha e vesh me petka vajzash që të mos dallohet prej treqind shoqeve të saj:

Prej De Bellis dimë që Germanusi u detyrua të siguronte vetë shtegun e shatorëve pas marrjes së kampit të Stotzës, ndaj mund të themi se vargjet e mësipërme e kanë origjinën më së shumti prej kësaj pjese të historisë së Germanusit. Më tej, kronika nuk dëshmon hollësisht se çka ndodhur pas marrjes së kampit armik, ku duhet të ndodheshin familjet e kryengritësve. Megjithatë pa dyshim, Germanusi vështirë të jetë maskuar me tesha vashash për të mos u dalluar prej Krajlit, të atit të Tanushës. Motivi është me shumë gjasa krijuar gjatë transmetimit mes rapsodëve ose ndoshta mund të ketë burimin prej episodeve historikë të panjohur sot.

¹⁰⁴ Sot në gjuhën shqipe “imshtë” i referohet përveçse një pylli të vogël edhe grykës nga ku derdhet drithi prej koshit të mullirit në mokër, dhe sipas gjuhëtarëve Eqerem Çabej dhe më pas Vladimir Orel; e ka zanafillën pikërisht në “imtë / i imët. Për më shumë: Orel V. E. Albanian Etymological Dictionary. Leiden: Brill, 1998, fq 154. Për sa i përket kuptimit “pyll”; origjina etimologjike mund të jetë prej “pemishtë”, çka do të nënkuptonte në këtë rast një kalim kuptimor mes dy homonimesh.

Përndryshe zanafilla e një episodi të ngjashëm maskimi të Halilit, kësaj here me tesha burrash, dallohet mjaft qartë, sërish në këngën “Krajli i Talirit”¹⁰⁵ dhe më tej në poemën “La prise d’Orange” të Ciklit të Gijomit.

Ndërkohë në këtë pjesëz, vargu 308 “*E t’m’ka nxjerrë shpatën prej millit*” është i prejardhur prej rrëfimit të betejës nga Prokopi, i cili shkruan se; “*vetë Germanusi, pasi nxori shpatën dhe nxiti të gjithë atë pjesë të ushtrisë të bënte të njëjtën gjë, me shumë vështirësi, theu kryengritësit përballë tij dhe përparoi duke vrapuar kundër Stotzës*”¹⁰⁶

Vargjet [323:356] ndërtojnë një skenë anës lumit të Tunës, në të cilin vashat sllave po lajnë teshat. Shoqet e pyesin princeshën mbi miken e saj të re, dhe Tanusha ju përgjigjet se është një vajzë e varfër e cila ka ardhur që ti kërkojë Krajlit ndihmë për të formuar pajën e martesës. Shoqja e Tanushës do të martohet me Pashën e Dumlikës; *Gja e pashoqe s’asht n’ket jetë. / Fukare, e mjera ka qillue, / E ka xanë Pasha i Dumlikës, / Por kjo pajë s’ka ku me marrë, / Baba dekë e kalbë nën dhe, / Nana mbetë rrugash mbi dhe, / Ja ka msy kullën tatës krajl, / A s’a send ndoi pare me ja falë.*

Emri i personazhit “Pasha i Dumlikës”, ndeshet edhe në formën “Pasha i Trumnikit” në këngën “Martesa e Ali Bajraktarit me të bijën e Pashës së Trumnikit” e mbledhur në Berishë të Tropojës, jo shumë larg Currajt të Epërm.¹⁰⁷ Sërish Pasha i Trumnikit është një personazh dytësor; i ati i vajzës për të cilën Aliu dhe agët luftojnë kundër sllavëve.

Në këngën tonë mesa kuptohet prej motivit të “pajës së falur”, strofa transmeton episodin dhe justifikimin që solli ndërhyrjen e bizantinëve në Italinë Ostrogote, pushtimin e vendit, dhe më pas martesën e Germanusit me Matasuntën. Kjo pjesë e reduktuar e “Martesës së Halilit” është mbetëza e rrëfimit mbi shkakun e luftës; “pajën” dhënë mbretit Trasamund prej Teodorikut të Madh, për motrën e tij, Amalafridën. Emri i mbreti Teodorik, dhuruesit, është ruajtur në trajtën “Tata Krajl”, ndërsa “Pasha i Dumlikës” është forma e korrektuar apo e aktualizuar e emrit të Trasamundit, ku ndoshta për kompozimin e të cilit mund të ketë ndërhyrë edhe toponimi “Lilibaeum”.

Në këtë pjesë përcillet sërish edhe një informacion mbi Tanushën/Matasuntën, së cilës i kishte vdekur i ati, ndërsa e ëma - pasi i ishte marrë froni dhe mbretëria - ishte syrgjynosur nga mbreti Teodad në ishullin Martana, dhe më pas ishte vrarë.

[357:419] Në Kotor, krajlica sheh në ëndërr një ujk të zi mes treqind deleve, dhe shqetësohet për të bijën. Bashkë me Krajlin shkojnë në bregun e Tunës, i marin me vete vashat dhe Halilin e tejveshur dhe rikthehen në qytetin e Kotorreve. Princesha zgjedh një kullë të bukur në breg të detit përmbi një shkëmb ku qëndron së bashku me të dashurin:

E ka zgjedhë Tanusha ‘i kullë ma t’mirën, / N’breg të detit, përmbi ‘i shkam, / Dymdhetë ketesh kulla e naltë, / Kërkund shoqen nuk e kishte. / Treqind hapash kulla e gjanë, / Të tana ballet guri s’lmue, / Anash krejt guri s’latue, / Latue shkami prej mermerit. / Aty gurrat me u

¹⁰⁵ Do të ketë një shkrim pasues për këtë këngë.

¹⁰⁶ BV, II, 17, 2.

¹⁰⁷ Haxhihasani Q. Epika Legjendare, v. II. Tiranë : Instituti i Kulturës Popullore, 1983, n. 38.

flladitë, / Aty kopshti me u mahitë, / Aty velat me velzue, / Me velzue për shpinë të detit. / Kur po hin njeri n'at kullë, / Me kujtue se ka ndrrue jetë. [466:479]

Kulla në Kotorre, i referohet qytetit të Antiokisë, të mbrojtur prej mureve të lartë dhe lumit Orontes, përveç pjesës pranë së cilës ndodhej shkëmbi i kalueshëm. Në vargjet e mëpasshme që përshkruajnë marrjen e saj nga Krajli i zemëruar, sqarohet se mësymja është kryer prej shkëmbit; *Ka britë t'madhe Shkjau i Kotorrit / Edhe ftyra zjarm i paska marrun. / Shpejt konka shterngue / E e rrethueka krejt bregun e detit / E e ka msye kullën e shkamit./ - Hiç s'po i nepet djalit me qindrue. [483:488]*

Siç tregohet në kronikë; pas fyerjeve nga antiokasit, Kosro I i zemëruar, urdhëroi sulmin mbi Antiokinë dhe ushtria hyri në qytet prej një shkëmbi pranë mureve, ndërkohë që trupat bizantine, dhe vetë Germanusi akoma më parë, e braktisin vendin. Emri i mbretit Kosro është ruajtur në “Charroi de Nimes” si ai i emirit Korsolt (Corsolt) njeriut më të fortë në botë¹⁰⁸ ndërsa ai i Gelimerit, mund të ketë dhënë emrin e mbretit Gaifir. Të dy emrat e kundërshtarëve jepen edhe në këngë të tjera shqiptare si Siran (për Kosron II) dhe Galan për Gelimerin; ndërkohë që në këtë rrëfim, emri i Kosros mund të jetë ruajtur në vargjet [58:60] në aktualizimin “korit”, së bashku me të dhëna të tjera të historisë; “*Rob të gjallë djalit p'e xanë / Le' konakun, Mujë, qi s'po ta fikin, / Ma zi fisin, Mujë, po na koritin*”.

Në këtë pjesë të këngës janë gërshetuar edhe dy përshkrime të tjera vendesh prej historisë së rrëfyer në De Bellis; kulla e liqenit Bolsena dhe kopshtet e mbretërve vandalë në Grasse. Këtij të fundit mund ti referohet ideja e “kopshtit me u mahitë” e transmetuar në vargun 415. Ndërsa fjala “velzue” e përsëritur dy herë përpara vargjeve “*Kur po hin njeri n'at kullë / Me kujtue se ka ndrrue jetë*” e ka origjinën në emrin e liqenit Bolsena, të dhënë në kronikën bizantine në formën Vulsin (Βουλσίνη).¹⁰⁹ Distiku i sipërpërmendur rrëfen për vrasjen e Amalasuntës, dhe ndoshta në të mund të jetë ruajtur e ndërthurur ideja e rrezikut të qëndrimit të Germanusit në fortesën e Antiokisë.

Edhe motivi i princeshës që mbyllet në një kullë së bashku me të dashurin, dhe më pas zbulohet nga krajlica, mund të jëtë bazuar në një ngjarje të vërtetë. Kronisti bashkëkohës, Gregori peshkopi i qytetit të Turit, (Gregoire de Tours; 539-594) në veprën e tij mbi historinë e frankëve,¹¹⁰ shkruan se në rini Matasunta nuk kishte pranuar një burrë të zgjedhur prej së ëmës, dhe ishte larguar drejt një qyteti tjetër bashkë me një djalë që dashuronte, Traguilanin. Mbretëresha Amalasunta dërgoi një trupë luftëtarësh që ta rikthenin në Ravenë; i dashuri i saj u vra ndërsa princesha u hakmor duke helmuar të ëmën. Dhe më pas, sipas Gregorit, ky krim u pasua nga vrasja e vetë vashës, prej mbretit Teodad. Në përgjithësi ky rrëfim i Gregorit të Turit është i pavërtetë, për arsye të moskorrespondencës me të gjitha dëshmitë e kohës, por është e mundur ndërkohë që pjesa e fillimit të jetë bazuar në ngjarje historike, ndoshta mbi Matasuntën ose vetë Amalasuntën që është vrarë në fakt nga Teodadi. Kështu kjo histori e paqartë e Amalasuntës ose Matasuntës, mund të jetë përshkruar më saktësisht në kronika të

¹⁰⁸ Charroi de Nimes, vg. 138.

¹⁰⁹ BG, I, 4, 3.

¹¹⁰ Gregorius Turonensis “Historia Francorum” u konsultua në: Grégoire de Tours, Guizot F., trad. Histoire des Francs. Paris : Brière, 1823, chapitre III.

tjera, dhe arbërit mund ta kenë marrë dhe vendosur atë në rrëfimin e tyre mbi historinë e princeshës. Kjo edhe për arsye se një informacion i ngjashëm jepet në lëndën e Francës për princeshën saraçene “Orablën” gruan e Gijomit hundëshkurtër. Sipas poemës “La prise d’Orange”; vasha ishte detyruar të martohej me një burrë të moshuar, mbretin Tiebaut, ndërsa dashuronte një djalë të ri, Soribantin nga Venecia. Njëlloj në poemën e Ciklit të Gijomit; episodi i mbylljes në kullën e qytetit armik së bashku me princeshën e dashuruar, i është caktuar vetë heroit dhe jo Soribantit.¹¹¹

[420:433] Pasi qëndrojnë në kullë tri ditë dhe netë, Halili dhe Tanusha mendojnë të kthehen me varkë në Jutbinë, ndërsa gjogu do të kalojë rrugës anës detit: “*Me i dhanë gjogut shpinë e detit. / Na po himë m’nji barkë me rrema*” [425:426] - Vargjet i referohen marshimit të ushtrisë së Belisarit drejt Kartagos, pjesa kryesore e së cilës - kalorësit dhe një pjesë e këmbësorëve - udhëtuan anës bregut ndërsa anijet dhe marinarët i shoqëruan prej detit.

Në pjesën [434:539] krajlica dallon gjogun që kthehej në Krahinë; Halili burgoset pas mësymjes së kullës së shkamit dhe Tanusha dëbohet mes vajit. Një i njohur, Jovani, e fton të kthehet dhe të hyjë në shtëpinë e tij, por princesha i kërkon veç ndihmë për të lajmëruar Mujin. Jovani e shoqëron tek shtëpia e një gruaje të ardhur nga Krahina dhe të dy ndeshen me krahinasen teksa po kthehet me bulirë (shtamë) nga kroi: “*Fill tu dera Jovani e ka përcjellë / E tu dera Gruen e paskan hasë, / Kah po kthete me bulirë prej kronit. / - Shka t’ka gjetë, Tanushë-motra? / - Mue m’ka gjetë shka mos t’gjetët kushi: / Tata rrugat m’i ka dhanë, / Derën e shpisë ma mos me e msye*”[526:532]

Fjala “bulirë” dhe vargu ku është vendosur - ndoshta i tepërt në përshkrimin e takimit të përbotur mes Tanushës dhe krahinasës - e ka zanafillën në takimin e trishtuar mes vandalëve në fushën e Bullës. Mund të vihet re se përpara se princesha ti shpjegojë gruas që Muji duhet të vijë për me e pshtue Halilin, ajo përdor këto fjalë; “*Tata rrugat m’i ka dhanë / Derën e shpisë ma mos me e msye*”. “Mësye” është një term gjuhësor ushtarak, dhe një mësymje e derës së shtëpisë prej Tanushës, sigurisht do të ishte e pakuptimtë. Vargjet mund të jenë paraqitur më parë në formën: “*Tzazo rrugat m’i kanë dhanë / Derën e shpisë na e kanë mësye,*” ose përndryshe në holorima të tjetra të dy vargjeve të sotëm. Pra, duke pasur parasysh fjalën “tata”, vetë distikun, dhe të gjithë kontekstin e vajit përgjatë rrugës ku udhëton Tanusha e përndjekur (*Krejt e mjeron rrugën, kah po shkon*) përmendjen më pas të fjalës “bulirë”, ankimim për mësymjen e shtëpisë, lajmërimin dhe kërkesën për ndihmë dërguar Mujit, por edhe transmetimin e një toponimi mjaft të afërt me “Bullë” në variantin “Krajli i Talirit”, mund të besohet se vargjet e vajit të Tanushës, janë rikrijuar duke u nisur prej rrëfimit të mëparshëm mbi takimin e trishtuar të vandalëve.

Në këtë pjesë të narrativës përmendet edhe një emër i krishterë, emri i një heroit pozitiv të quajtur Jovan. Është e vështirë të dallohet me saktësi se për cilin personazh bëhet fjalë mes Johanëve të shumtë të historisë, por me siguri forma e sotme përfaqëson një mbetëz të emrit të heronjve të mëparshëm të quajtur “Johan”, një prej të cilëve mund të jetë Johan Armeni, i cili vrau Amatasin vëllain e Gelimerit dhe Tzazonit, dhe siç u përmend kjo ngjarje ishte shpjeguar

¹¹¹ Për poemën “La Prise d’Orange”, shih; Jonckbloet, 1854, n. 3.

në letrën e dërguar nga Gelimeri prej fushës të Bullës. Më tej, edhe fjala “amanet” e shoqëruar prej emrit të Jovanit në 517 “*Por amanet, Jovan, ta paça lanë*“, lejon që ky fakt të supozohet.

[540:570] Gruaja dërgon dikë të lajmërojë Mujin, që me të marë vesh për burgosjen e të vëllait, niset i shoqëruar prej treqind agëve për në Kotorre të reja: “*Treqind agët mirë janë shtërngue, / Kanë ba ashtat trimat me ushtue, / Kanë ba lumet trimat m’u turbllue, / Kanë ba gjogat trimat me flurue / E t’janë kapë te Kotorret e reja. / N’shevarinë t’detit kur kanë ra, / Npër ranë t’detit Muji i ka shpërda: / - Ver me gojë mos guxo kush me ba! / Sa mirë agët janë mshehë e t’gjith pa za po rrijnë.*” [562:570]

Pjesëza mundë jetë sërish një gërshetim i përfutur prej vargjeve të mëparshme që rrëfenin disa betejat e historisë sonë. Pranë detit ndodhin; fitorja e Johan Armenit me pararojën prej treqind luftëtarësh kundër trupës së Amatas, beteja e Ad Decium-it dhe përballja e parë mes bizantinëve dhe kryengritësve. Mund të jemi gjithashtu këtu të sigurtë sidomos për ngjarjet e marrjes së qytetit Syllectus, ku luftëtarët e Boraidit qëndruan të fshehur në luginë përpara mësymjes.

Në [571:632] banorët e Kotoreve të reja janë mbledhur afër kishës për të parë ekzekutimin e Halilit. Pyetjes së Krajlit, nëse është ndodhur ndonjëherë më ngushtë, heroi i përgjigjet me krenari se nuk i trembet vdekjes dhe iu shpjegon kundërshtarëve se çfarë do të thotë të jesh ngushtë në kulturën e malësorëve. Me fjalët; “*Deka vjen mbas mikut t’pre, / Deku vjen mbas besës s’thyeme, / A ‘i kue bukë mos t’kesh për mik.*” [857:859]

Mes vargjeve të përgjigjes së heroit; siç është pohuar, i treti është pa dyshim jehonë e mbetur prej gjestit fisnik të Faras dhe i referohet bukës së falur mbretit të rrethuar. Ndërkohë që të tre së bashku kësaj here nuk janë edhe aq të ngurta dhe të pakuptimta; përkundrazi bëhet fjalë për një strofë mjaft të rëndësishme të epikës, siç edhe për koncepte të shenjta të kulturës së shqiptarëve. Rrëfëhet se heroi i thotë fjalët ndërsa është në një log, në një fushë beteje ose kuvendi, i vetëm përpara armiqve. Përmendja e besës së prerë Krajlit, i cili më pas do të shkohet në hu, i referohet sigurisht dënimit të Maksiminusit, por në të njëjtën kohë ideja e dy heroit që flet burrërisht në qendër të logut për besën e thyer dhe mikun e prerë (dy vargjet e para) është edhe jehona e momentit të fjalimit të Germanusit mes dy ushtrive në brigjet afër Kartagos. Po njëllon fjalët e dardanit i referoheshin tradhtisë apo besës së thyer, dhe i drejtoheshin ushtarëve që përgatiteshin të luftonin kundër ish-miqve të tyre.

Nënshtresa e kësaj pjesëze dëshmon veprimet dhe fjalët e Gelimerit, Faras dhe Germanusit, por siç në të gjithë këngën, mbi këto ngjarje të poemës së parë është rikrijuar një narrativë e re prej rapsodëve apo prej një kulture të tërë të mëvonshme, dhe njëkohësisht vetë kjo kulturë është influencuar në mënyrë thelbësore prej poemave dhe prej heronjve të saj. Dënimi për besën e pambajtur, apo në rastin e komplotit të armenëve; besnikëria e Germanusit ndaj Justinianit, siç edhe të gjitha gjestet e ndodhura historikisht të personazheve të tjerë të eposit kanë qenë shembujt me të cilët brezat e kohëve paraindustriale janë edukuar dhe frymëzuar; dhe natyrisht jo vetëm me vetë veprat fisnike por edhe me imazhet e përmirësuar nga krijuesit lahutarë.

Në [592:632] Halil Agës të zi i kërkohet prej Krajlit të thotë fjalët e fundit. Heroi dëshiron të këndojë një këngë me lahutë; Krajli pranon, i zgjidh duart dhe ia kalon burrërisht lahutën e kërkuar. Fjalët e pjesës së parë të këngës janë; “*E kshtu drita e mbrame m’paska ardhun - o! / Dielli xanë e majet xanë! / Ku e latë ndoren, more diell? / Ku e ke ndoren, mori zanë? / P’a kjo a besa, qi m’patët dhanë? / A po m’gjegjesh, more diell? / Pash njat dritë, qi t’flakron n’ballë, / Amanet ta paça lanë, / Amanet për t’mramen herë! / Kërkoe bjeshkën krep e m’krep, / Kërko i mrizet gjithku janë, / Ndezi ashtat anemanë, / Zirjau gjumin orve n’mal, / Zanës s’madhe falëmeshndet, / Thuej: ”Halili qetash mbet!”* [606:620]

Më pas Halili i lutet një zogu që të shkojë për ti kërkuar ndihmë Mujit:

Ka flurue një zog prej malit, / U ndal zogu n’degë të një ahit. / - Amanet, more zogu i malit, / A ke flatra me flutruet? / Pash njat degë, ku rri pushue, / Falëmeshndet Gjeto Basho Mujit! / E ate gjumi n’e pastë xanë, / Kurr kryet shndosh-o mos e çoftë! / Për n’kjoftë bjeshkve kah çeton, / Kurr te shpija shndosh mos voftë! / E për n’kjoftë kund ksajt tuj ndi, / Kurr ma ngusht vedin s’e di! [621:632]

Kërkesa e heroit për një lahutë, është në zanafillë ajo e Gelimerit për komandantin herul, ndërkohë që edhe kënga e amaneteve të fundit të heroit mund të shihet si kënga e padëshmuar për të cilën Prokopi shkruan vetëm se mbreti Gelimer e kishte kompozuar *për fatkeqësitë që i kishin rënë mbi krye*. Përderisa Prokopi aludon mbi të pa transmetuar ndonjë varg, atëherë fjalët janë plotësuar prej poetëve të parë apo rapsodëve në rrjedhën e kohës, natyrisht me vargje të krijuara prej tyre, por edhe me të tjera të zhvendosura nga pjesët e poemës së vjetër. Vargu i parë dhe gjysmëvargu apo hemistiku i vargut të dytë të saj “*E kshtu drita e mbrame m’paska ardhun - o! / Dielli xanë*” na kujtojnë formulën hyrëse; “*fort po shndrit aj diell e pak po xe*” si edhe pasazhin historik të origjinës së saj; ndërkohë që hemistiku pasues “*malet xanë*” i referohet rrethimit të Gelimerit dhe i përket veçanërisht historisë së mbretit të rrethuar të vandalëve.

Kërkesa e Halilit për ndihmë drejtuar Mujit në vazhdimin e këngës, e ka zanafillën në letrën e Gelimerit për vëllain e tij Tzazo në Sardenjë, në të cilën i shkruante për vrasjen e Amatasit dhe për gjendjen e vështirë në të cilën ndodheshin vandalët. Sidomos vargjet e fundit [629:632] mund të jenë të prejardhura prej rrëfimit të këtyre ngjarjeve.

Është për tu përmendur edhe një detaj tjetër tejet i veçantë i këngës sonë. Muji lajmërohet dy herë; prej një lajmëtari të dërguar nga gruaja krahinase dhe prej zogut të dërguar nga Halili. Çka do të thotë se fillimisht rrëfehej për dy episode kërkesash për ndihmë; njëra prej të cilave është natyrisht ajo e Gelimerit, ndërsa ndihma dhënë prej zogut përcjell mbetëzën e një legjende tjetër të rrëfyer prej Prokopit në De Bello Vandalico, që dallohet më qartë ndër këngët e temës së “Heroit dhe shqiponjës”.¹¹²

Halili e këndon këngën në një gjuhë që nuk kuptohet nga Krajli dhe banorët e Kotorreve; “*Kurkush djalit veshet s’und e ka marrë / Krejt p’e kndon kangën n’gjuhë të parve*” [599:605]

¹¹² Do të ketë një shkrim pasues për këtë temë.

Studiuesit e mëparshëm të epikës shqiptare e kanë vënë re edhe më parë veçantinë e këtij motivi. Sipas Ardian Vehbiut: *“Se çfarë do të ketë qenë kjo gjuhë e t’parve, për këtë vetëm mund të spekulojmë - por hipoteza më e besueshme është që të ketë qenë shqipja; meqë sllavishtja përjashtohet vetvetiu, si gjuhë që do të ishte marrë vesh sakaq nga të pranishmit”*¹¹³

Pra në këtë formë të këngës, të përfutur pas një procesi të gjatë aktualizimesh, nënkuptohet që një krajli sllav dhe banorëve të Kotorrit në Malin e Zi ose Ravni Kotarit në Kroaci, pak duhet t’ju ketë interesuar mësimi i shqipes, ndërkohë që Halili dhe heronjtë e tjerë nëse ju duhet të flasin me ta, përdorin serbokroatishten. Çka mund të reflektojë një realitet të mëparshëm historik; kur malësorëve të veriut ju është dashur të njohin gjuhë të tjera për tregtinë me qytetet e pasura sllave dhe latine fqinje, apo sepse këto ishin gjuhë të kulturës. Më tej mund të themi se korrespondencat e gjithanshme të kësaj kënge me kronikën, aktualizimet e shumta nëpërmjet fjalëve të shqipes dhe motivet që i përkasin kulturës shqiptare vërtetojnë se është një këngë e transmetuar gjithnjë në një bashkësi shqiptare, natyrisht jo edhe aq të izoluar sa mendohej fillimisht.

Këngën e vajit e këndon Gelimeri, dhe sigurisht mbreti e ka shprehur vajtimin e tij në dialektin gjermanik të vandalëve. Nuk ka ndonjë rëndësi për rrëfimin saktësimi i gjuhës së këngës me lahutë, dhe as vetë ideja e moskuptimit të saj; as prej rrethuesve të Gelimerit në historinë që ka sjellë këto vargje, dhe as prej Krajlit dhe kottorrasve në aktualizimin e fundit të saj. Por në këtë pjesë janë gërshetuar ngjarjet e dënimit të Maksiminusit; Krajle Kapedani, që nuk kupton fjalët e kënduara në gjuhën e Halilit është i njëjti që do të dënohet barbarisht pak vargje më pas, pra Maksiminusi, dhe në një moment të historisë këtij të fundit i janë fshehur fjalët e Germanusit ndërsa ndodhej pranë tij. Prokopi shpjegon se të dy heronjtë kundërshtarë ishin në të njëjtën sallë, *“Maksiminusi po qëndronte bashkë me truprojat e tjerë anash poltronave”* ku mesa kuptohet ishte ulur Germanusi, dhe ky me të mësuar që kryengritësit ishin mbledhur përpara pallatit; *“urdhëroi fshehtësisht truprojat në të cilët kishte më shumë besim që të mos ja ndanin sytë Maksiminusit, dhe të mos e linin në asnjë mënyrë të kuptonte çfarë po ndodhte*. Ndaj mundet që mënyra sekrete me të cilën Germanusi iu foli në atë moment të ketë qenë gjuha e vendit të tij, dardanishtja ose ilirishtja,¹¹⁴ çka duhet të ishte edhe

¹¹³ Vehbiu A., “Gjuha e Halilit”, Peizazhe të Fjalës, 2011, [në web] <http://peizazhe.com/2011/08/31/gjuha-e-halilit/> [01. 02. 2013]

¹¹⁴ Nuk janë ruajtur dëshmi mbi gjuhët e zotëruara nga Germanusi, ndërkohë që për Justinin dhe Justinianin përgjithësisht sqarohet nga historianët, dhe vetë Prokopi, se janë me origjinë ilire; çka për këtë autor të fundit nënkupton një emërtim etnik. Për Justinin II, historiografia përcjell përgjithësisht një origjinë trake; fakt që duhet të dëshmojë se në familjen e Justinëve janë kryer martesë me trakë, siç edhe ilirë. Vetë kultura së cilës i përket familja e Germanusit duhet të ketë qenë ilire; mbiemri “Anici” është i njëjti me fjalën e vjetër shqipe “i madh” dhe është njëkohësisht emër ilir (Annaius, Annasus) ndërkohë që edhe emri “Germanus” dhe ai i të vëllait të tij “Boriades”; janë ndër më karakteristikët e ilirëve të jugut dhe dalmatëve (Wilkes, 1992, fq 75; fq 84). Për sa i përket gjuhës së folur në vendlindjen e Germanusit; ajo duhet të ishte përgjithësisht gjuha dardane, një dialekt ilir i influencuar mjaft prej trakishtes. Kronika të kohës flasin në mënyrë të tërthortë për vendas që nuk i njihnin gjuhët greke dhe latine; siç për shembull për Germanus Dorotheus-in - i cili dëshmohej si një oficer i ri në moshë në vitin 559 - kronisti Agatia shkruan se i mësoi të dyja gjuhët në kryeqytet. Fjalët e Agatias janë: *“Ai ishte me origjinë nga një vend i Ilirisë i quajtur prej të lashtëve Bederiana, dhe prej modernëve Justiniana Prima. ... Ai i mësoi gjuhët latine dhe greke nga mësuesit më të mirë”*, në: Agatia, V, 9, 4. Konsultuar

mënyra më e lehtë për të fshehur mesazhin përpara oficerit të gardës. Ose është gjithashtu e mundur që detajin e komunikimit fshehtas në gjuhën e të parëve me truprojat besnike, ta kenë shtuar herët poetët e parë arbër ndërsa rrëfenin skenën përkatëse.

Sipas vargjeve [633:674] Muji dhe agët sulmojnë Kotorret dhe e lirojnë heroin. Beteja luftohet në qytet, dhe afër detit; *“Notojnë kurmat fellë në det / Notojnë trupat nëpër gjak”* [642:643]. Agët fitojnë, djegin qytetin dhe në fundin e historisë sonë përshkruhet me pak fjalë martesë e Halilit me Tanushën.

Natyrisht, janë dy lloj betejash që gërshetohen për të krijuar këtë pjesë: E para luftohet brenda qytetit të Kotorrit, pranë kishës, dhe e dyta në një vend më të hapur në bregun e detit. Është e qartë se në këtë rast toponimi “Kotorret” është mbivendosur mbi atë “Kartago”, dhe rrëfëhet fillimisht beteja kundë kryengritësve në hipodromin e Kartagos dhe dënimi i Maksiminusit. Ndërsa më tej nënshtresa duhet të jetë e kompozuar prej përballjeve të ndodhura në afërsi të detit, siç; konfrontimi mes Germanusit dhe Stotzës që u krye jashtë mureve, diku në një vend *afër detit*, apo me shumë gjasa edhe masakra e mëparshme e kryer nga vandalët e mbretin Gizerik mbi pesëqind robërit bizantinë, dhe hedhja e trupave të copëtuar në det. Gjithashtu në afërsi të detit, jo larg prej Kartagos, luftoi edhe ushtria e Belisarit; sidomos treqind luftëtarët pararojë të drejtuar prej Johanit Armenit.

Ngjarjet e martesës së Halilit me Tanushën përcillen me shumë pak fjalë; është vetëm një varg që pason peizazhin e shkretimit të Kotorreve. *“Tri herë dielli ka pranue, / Tri herë hana ka aque / Kurkund zjarmi me pushue. / Kur ka ba trimi me dredhë, / Kenka sjellë prej Kotorresh t'reja: / - A po ndieni, mori troje të rrenueme? / Drumi i juej për tokë ë det. / Kushdo t'pvesë për tokë e det: / “Po pse krajli u ka lanë shkret?” / Trathtoi binë, thoni, nana e vet! / Ka nxjerrë Mujin vllan e vet! / Muer Halili ‘i vashë mbetë shkret!* [663:674]

Kjo pjesë e fundit e këngës rrëfen më së shumti rrënimin e Afrikës dhe Italisë nga luftërat e nisura prej Justinianit; rrënim që theksohet disa herë mes akuzave të tjera të Prokopit ndaj perandorit. Fushatat e gjata të Belisarit, Narsesit dhe vetë Germanusit së bashku me epidemitë i shkatërruan dhe shpopulluan mbretëritë e gotëve dhe vandalëve, që ishin ndër më të lulëzuarat e Antikitit të Vonë.

“Tradhtia” e përmendur në vargun 672 si shkak i rrënimit të Kotorreve, është në zanafillë ajo ndaj mbretëreshës Amalasunta, e kryer prej të shoqit Teodadit; tradhëti që do të sillte më pas justifikimin zyrtar të luftës bizantino-gotike.

Për martesën e Germanusit dhe Matasuntës edhe autorët e vjetër, siç vetë Prokopi, shkruajnë pak fjalë.¹¹⁵ Po ashtu, edhe në poemën fillestare kjo ngjarje nuk duhet të ketë pasur një vend të rëndësishëm. Është ndoshta më vonë, me kalimin e brezave, që motivi ka mbizotëruar mbi të gjithë këtë pjesë të poemizuar të De Bellis, ndoshta për shkak të rëndësisë së martesës; në antikitetin e vonë e rëndësishme për vetë origjinën mbretërore madje hyjnore të princeshës,

në: Agathias., Fendo J. D., transl. The Histories. Berlin ; New York : Walter de Gruyter, “Corpus fontium historiae Byzantinae, v. 2A”, 1975.

¹¹⁵ Prokopi shkruan (në BG III, 39, 3) se Germanusi; *“ishte lidhur në një martesë të dytë me Matasuntën, vajzën e Amalasuntës, mbesën e Teodorikut”*

por më pas, thelbësore për eposin nëse kemi parasysh dimensionin gjenealogjik që i është mbiveshur Germanusit, të Parit të bartësve të eposit. Gjithashtu mes korrespondencave të shumta midis historisë dhe rrëfenjës, kjo lidhje martesore mund të jetë më e vyera pasi është edhe më e verifikueshmja. Historia mbretërore e Italisë njihet relativisht mirë dhe nuk ka tjetër princeshë italiane me emër të përafërt me atë të Tanushës që të jetë martuar me një prijës mesjetar arbër, ilir apo sllav.